

KAI KURIOS LIETUVIŲ KALBOS TARMIŲ YPATYBĖS¹
 (iš 1961 metų dialektologinių ekspedicijų)

E. GRINAVECKIENĖ

I. MŪŠOS UPYNO TARMIŲ YPATYBĖS

Fonetika

1. Kirtis

Tyrinėjant vakarinę Mūšos upyno tarmių dalį, pastebėtas laipsniškas kirčio atitraukimo ir galūnių trumpėjimo stipréjimas, einant tarmės plotu iš pietvakarių į šiaurės rytus.

Sakysime, Kirbaičių punkte (Šiaulių raj. Kairių apyl., Nr. 164, tyrė G. Galnaitytė), esančiame apie 10 km nuo Šiaulių į rytus, kirtis dėsningai atitraukiama tik iš trumpos galūnės į ilgą prieš einantį skiemeni, pvz.: *kōrūs* ~ *koriūs*², *peīku* ~ *peikiù*, *rōñka* ~ *rankà*, *šaūku* ~ *šaukiù*, *drabužēlus* ~ *drabužēliùs*. Čia kirtis taip pat atitraukiama ir iš trumpos galūnės į trumpą šaknį (*gàna*, *gràžus*, *šnèku*, *tòšti*), tačiau toks atitraukimas nedėsningas: šalia šių pavyzdžių dar lygiagrečiai gausu atvejų, kai kirtis žodžio gale išlieka (*esù*, *pačù* ~ *pačiù*, *senà*, *takù*, *trečè* ~ *trečià*; *dvarè*, *galè*, *miškè*), ypač jei žodžio galas uždaras (*bitès*, *metùs*, *miškùs*, *ratùs*, *ruğùs* ~ *rugiùs*, *šakàs*, *îtrejùs*). I daugiaiskiemeni žodžių trumpą prieš einantį skiemeni kirtis

¹ Šiame straipsnyje nagrinėjama dialektologinė medžiaga, rinkta „Lietuviai kalbos atlasui“ 1961 m. iš vidurio ir rytų aukštaičių (Mūšos upyno) bei šiaurės vakarų aukštaičių tarmių ploto. Ekspedicijų metu užrašyta daug svarbios ir vertingos dialektologinės medžiagos, tačiau dėl gausumo jos visos čia išanalizuoti ar bent nurodyti neįmanoma. Straipsnyje nagrinėjama tik ta surinktosios medžiagos dalis, kuri arba patikslina bei papildo anksčiau konstatuotų atskirų reiškinių atvejus, arba yra visai nauja.

² Tarminiai pavyzdžiai straipsnyje pateikiami fonetine transkripcija, nustatyta „Lietuviai kalbos atlaso medžiagos rinkimo programoje“, II leid., Vilnius, 1956, p. 105—118, tik kirčiuotų garsų pusilgumą rodo vidurinė priegaidė. Be to, čia skiriama ilgujų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo* priegaidė, plg. E. Grinaveckienė. Priebalsių minkštėjimo ryšys su galūnių trumpėjimu Stegvilių tarmėje (toliau — Prieb. minkšt.), „Lietuviai kalbotyros klausimai“ (toliau — LKK), t. 4, Vilnius, 1961, p. 180. Garsas *ę* čia žymi trumpą ir tarpinių tarp *é* ir *e* garsą. Iš dvibalsio *ai* žodžio gale atsiradęs *ę* savo spalva néra tapatingas su *é* po su-kietėjusio *I*; jis yra kiek platesnis už pastarąjį ir labiau panašus į *e*, todėl fonetinėje transkripcijoje, kaip ir *ę*, jis žymimas *ę*. Garsas *ö* čia yra tarpinis tarp *o* ir *a*. Jis yra tik trumpas ir platesnis už lk. *o*.

neatitraukiamas, pvz.: *batelius* ~ *batelius*, *balzganà*, *dařželius* ~ *darželius*, *išeidamà*, *juřinùs*, *kepalukùs* ~ *kepaliukùs*, *negalù* ~ *negaliù*, *pakurà*, *paliktà*, *ridikùs*, *se-naivè*, *spařnelù* ~ *sparneliù*, *tekinì*, *viščukùs* ~ *višciukùs*. Sporadiškai kirtis čia kartais yra atitraukiamas ir iš ilgos tvirtagalės atviros galūnės (išskyrus daugiskaitos kilmininką), pvz.: *gérę* ~ *gerai*, *lábę* ~ *labiai* „*labai*“, *nebòv* ~ *nebuvaū*, *sákò* ~ *sakiaiù*, tačiau šių tipų pavyzdžių kirtis dažniausiai vis dėlto yra žodžio gale: *gerę*, *labę*, *buvò*, *sakj*.

Einant nuo Kirbaičių apie 10 km į šiaurės rytus, Narušaičių punkte (Šiaulių raj. Narušaičių apyl., Nr. 135, tyrė B. Grakauskaitė), kirtis iš trumpos galūnės į trumpą prieš einantį skiemenių atitraukiamas dėsningai, pvz.: (i šaknij) *bàla*, *dvějus*, *kélis*, *kròtu*, *mètus*, *měškus*, *nàmus*, *rátus*; (i priesagą) *ařminémę*, *baràkus*, *kubilòkus* ~ *kubiliukùs*, *kaušènus* ~ *kiaušiniùs*, *měščòkę* ~ *miesciukè*, *sveikàta*, *sesòtes* ~ *sesutès*, *tekènus* ~ *tekiniùs*. Kirtis čia taip pat dėsningai atitraukiamas į ilgą ir trumpą prieš einantį skiemenių iš ilgos atviros galūnės šiais atvejais:

- a) daugiskaitos vardininko linksnyje, pvz.: *ařklę* ~ *arkliai*, *ežerę* ~ *ežerai*, *kàre* ~ *karaí*, *kràšte* ~ *kraštaí*, *lõñke* ~ *lankaí*, *měškë* ~ *miškai*, *vaikę* ~ *vai-kaí*, *žòge* ~ *žiogai*;
- b) vienaskaitos I, II asmenyje, pvz.: *bèjo* ~ *bijaù*, *bòv* ~ *buvaù*, *gàñò* ~ *ga-niaù*, *gvaldò* ~ *gvaldaù*, *isirøñgo* ~ *išsirangiaù*; *ištènè* ~ *ištinaí*, *palòkë* ~ *palikaí*, *paskaïte* ~ *paskaitai*;
- c) prieveiksmiuose su galūne -ai, pvz.: *gérę* ~ *gerai*, *lábę* ~ *labiai*, *màžę* ~ *mažai*, *rètę* ~ *retaí*.

Visais likusiais atvejais ilgoje atviroje galūnėje kirtis išlieka, pvz.: *dukté*, *teš-muō*; *ařklù* ~ *arkliù*, *tròbù* ~ *trobù*, *varlù* ~ *varliù*. Čia kirtis taip pat visai neatitraukiamas iš uždaros tvirtagalės galūnės, pvz.: *ařklis* ~ *arklys*, *druglis* ~ *drugys*, *genis* ~ *genys*, *kaplis* ~ *kaplys*, *našlis* ~ *našlys*, *dénos*, *deřmës*, *valdžios* ~ *valdžiòs*, *naktiës*, *žuvieš*; *alaüs*, *medaüs*; *sparnës* ~ *sparnaüs*, *velnës* ~ *velniaüs*.

Dar 10 km toliau į šiaurės rytus, Beinoraičių punkte (Pakruojo raj. Lygumų apyl., Nr. 107, tyrė D. Čekanauskaitė), be visų anksčiau nurodytų kirčio atitraukimo atvejų, ir galinio ilgo tvirtagalio skiemens kirtis jau visais atvejais atitraukiamas į prieš einantį skiemenių, pvz.: (iš atviro žodžio galo) *dòkte* ~ *dukté*, *tèšmo* ~ *tešmuō*; *ákò* ~ *akiù*, *giěšmò* ~ *giesmiù*, *kápò* ~ *kapù*, *svéčò* ~ *sveiciù*, *šèšò* ~ *še-šiù*, *vaikò* ~ *vaikù*, *žòlò* ~ *žoliù*; (iš uždaros žodžio galo) *bořnos* ~ *burnòs*, *ögneš* ~ *ugniës*, *àłos* || *alaüs* ~ *alaüs*, *döñgaus* ~ *dangaüs*; *ařklis* ~ *arklys*, *gaïdiës* ~ *gaidys*, *drògiës* ~ *drugys*; *ařklës* ~ *arkliai*, *geinës* ~ *geiniai*, *őžës* ~ *ožiai*, *vakàres* ~ *vakaraüs*.

Visuose čia suminetuose punktuose (Kirbaičiai, Narušaičiai, Beinoraičiai) kirtis iš tvirtapradės galūnės neatitraukiamas, pvz.: *gražóm*, *mergóm*, *šakóm* (Kirbaičiai); *ařklém*, *jevám*, *žmonéñ* (Narušaičiai), *vaikám*, *žentám*, *ařklém* (Beinoraičiai)³.

³ Mūsos upyno tarmėje pasitaiko atvejų, kai vardaždžių ir įvardžių vienaskaitos ir daugiskaitos (dviskaitos) naudininko žodžio gale, skirtingai nuo lk. ir kitų tarmių, yra tariama ne tvirtaprade, o tvirtagalė priegaidė, žr. Prieb. minkšt. 180; dar žr. Lietuvių kalbos atlaso medžiagą iš Nem. Radviliškio, Stegvilių, Gaižinų, reg. Nr. Nr. 429, 603, 678 ir kt. Paiteikiamoji medžiaga iš Kirbaičių, Narušaičių ir Beinoraičių punktų rodo, kad čia šiuo atveju tariama tvirtapradė priegaidė, žr. Lietuvių kalbos atlaso medžiagą, reg. Nr. Nr. 680, 679, 683.

Einant toliau nuo Beinoraičių į rytus, Juknaičių punkte (Pakruojo raj., Vilūnaičių apyl., Nr. 136, tyrė D. Brūzgaitė), be visuotinio kirčio atitraukimo atvejų (*balta*, *ākiš*, *vaikę* ~ *vaika*, *sökęs* ~ *sukiësi*, *kaktos*, *ařkliš* ~ *arklýs*, *ālos* ~ *alaūs*, *tēšmo* ~ *tešmuō*, *kâte* ~ *katë*), kirtis atitraukiamas ir iš daugiskaitos naujininko galūnės, pvz.: *žōsim* ~ *dāvō* *lásî*; *tōkiem* *vaikem*, *laükem*, *gaidžem*, *pàčom*, *mařčom*.

Einant nuo Juknaičių į šiaurę, Norvaišių punkte (Pakruojo raj. Vilūnaičių apyl., Nr. 108, tyrė A. Žygytė), kirtis atitraukiamas visai taip, kaip Juknaičiuose, tik čia visi senieji žodžio galo tvirtapradžiai balsai ir dvigarsiai yra išnykę, pvz.: *diēn* ~ *dienà*, *šák* ~ *šakà*, *tvōr* ~ *tvorà*; *kàl* ~ *katè*, *kárv* ~ *kárve*, *kiēm* ~ *kiemè*, *ōf* ~ *óre*, *vežém* ~ *vežimè*; *mařt* ~ *marti*, *pàl* ~ *patì*, *gèr* ~ *gerì*, *sèn* ~ *senì*; *vaik* ~ *vaikù*, *sèn* ~ *senù*, *vës* ~ *visl*, *peřk* ~ *perki*, *peřk* ~ *perkù*; *bèt̄s* ~ *bitès*, *kèls* ~ *keliàs*, *pařšòks* ~ *paršiukùs*, *vaikèls* ~ *vaikelius*. Išnykës čia taip pat ir tvirtagalis uždaro žodžio galo -y: *ařkèls* ~ *arklýs*, *gaid̄s* ~ *gaidýs*, *ōžs* ~ *ožys*; netekës kirčio, atviro žodžio galo u < uñ yra redukuotas, pvz.: *ařkl̄o* ~ *arkliū*, *grūd̄o* ~ *grūdū*, *šaūd̄o* ~ *šiaudū*. Visai panašiai, kaip Juknaičiuose, yra su kirčio atitraukimu ir galūnių trumpéjimu ir kituose Mūšos upyno tirtuose punktuose: Gaižūnuose (Pakruojo raj., Nr. 77, tyrė E. Grinaveckienė), Guostagalyje (Pakruojo raj., Nr. 78, tyrė K. Vosylytė), Gailioniuose (Pakruojo raj. Lumbelių apyl., Nr. 110, tyrė K. Vosylytė).

Visa čia pateikiamoji medžiaga patvirtina teiginį, kad nuo rytų aukštaičių tarmių kirčio atitraukimo ir galūnių trumpéjimo centro — Mūšos upyno (Linkuvia — Pasvalys)⁴ — kirčio atitraukimas ir galūnių trumpéjimas, einant iš šiaurės rytų į pietų vakarus, palaipsniui tolygiai silpnėja ir, konkretiai pavyzdžiais jí praplësdama ir papildydama, tai akivaizdžiai pademonstruoja.

2. Kokybinių trumpujų balsių *i*, *u* pakitimai

Šiaurinės Pakruojo rajono dalies, buvusio Linkuvos rajono (Gaižūnų, Guostagilio, Vaškų, Bardiškių, Šulaičių, Pašvitinio, Megučionių, Lumbelių apylinkës) tarméje⁵ pastebimas kokybinis trumpujų balsių *i*, *u* vienų ir dvigarsyje su *l*, *m*, *n*, *r* išvirtimas kitais garsais. Balsis *u* čia kiek paplatėja ir išvirsta į balsi *ø*, tarpinį tarp *o* ir *a*. Prieš kietą priebalsį šis *ø* platesnis, prieš minkštą — siauresnis. Balsis *i*, eidas prieš kietą priebalsį, paplatėja ir suužpakalėja ir, kaip *u*, išvirsta į *ø*, o prieš minkštą priebalsį tik paplatėja ir išvirsta į *e*, tarpinį garsą tarp *è* ir *e*. Naujieji *e*, *ø* balsiai atsiranda tik iš tarmés trumpujų *i*, *u*. O trumpaisiais balsai *i*, *u* tarméje būna tik šiais atvejais:

a) Kirčiuoti senoviniu kirčiu galiniame skiemenyje, pvz.: *bòs* ~ *bùs*, *dò* ~ *dù*, *dvè* ~ *dvi*, *iğròs* ~ *igris*, *ikròs* ~ *ikris*, *ilòs* ~ *ilis*, *isòs* ~ *išsiüs*, *jòs* ~ *jls*, *lòps* ~ *lips*, *mòš* ~ *mùš*, *nulòš* ~ *nulùš*, *nupòs* ~ *nupùs*, *nutròks* ~ *nutrùks*, *padařòs* ~ *padarýs*, *pagadòs* ~ *pagadiñs*, *pašòs* ~ *pasiñs*, *pataišòs* ~ *pataisýs*, *rašòs* ~ *rašýs*, *sakòs* ~ *sakýs*, *sò* ~ *sù*, *sugèfòs* ~ *sugrìš*, *sòks* ~ *sùks*, *sukifmòs* ~ *sukirmýs* (supus), *suròks* ~ *suriùgs*, *tò* ~ *tù*, *tròs* ~ *trìs*.

⁴ Plg. V. Grinaveckis, Galūnių trumpéjimas lietuvių kalbos tarmëse, „Vilniaus Valstybinio Pedagoginio instituto mokslo darbai“, t. 8, Vilnius, 1959, p. 101, 103.

⁵ Galimas daiktas, minimo reiškinio plotas yra didesnis, negu čia nurodoma. Tai parodys būsimos ekspedicijos aplinkiniuose rajonuose.

Pateikiamieji balsiai kokybiškai pakisti galėjo dėl to, kad tik šiuo vienintelio atveju jie, kirčiuoti senoviniu kirčiu, išliko trumpi, o visais kitais atvejais yra pa-ilgėje iki pusilgių (: *kīše* ~ *kišē*, *mūš* ~ *mūša*, *llgo* ~ *ligq*, *sūk* ~ *sūk*, *vīsō* ~ *vīsq*, *vīštō* ~ *vīšta*, *žūv* ~ *žuvij*). Be to, kokybiniam jų pasikeitimui galėjo turėti įtakos ir su jais viename skiemenyje esančių kietujų žodžio galo priebalsių asimiliuoja-masis veikimas, būdingas ir daugeliui kitų lietuvių kalbos tarmių⁶.

Pavyzdžiai *ilōs*, *išōs*, *nulōš*, *nupōs*, *padañōs*, *rašōs*... rodo, kad jų *i*, *u* išvirta į ȑ palyginti neseniai, po senųjų ilgų žodžio galo balsių sutrumpėjimo, nes čia *l*, *ù* < *ī*, *ū*.

Balsiai *i*, *u*, kirčiuoti senoviniu kirčiu, pakeičia savo kokybę ir tvirtagaliame dvigarsyje, pvz.: *ilōnda* ~ *iliñdo*, *imōñtrō* ~ *imīñtriq* „keistą, negirdėtą“, *jōñ* ~ *jī*, *kōñka* ~ *kiñko*, *koř* ~ *kuř*, *křoñt* ~ *kriñta*, *łōñkavō* ~ *Liñkavaq*, *mōřs* ~ *miřs*, *pañonk* ~ *patiñka*, *pōřtō* ~ *püřtq*, *šōrk* ~ *siřk*, *smōłkst* ~ *smilksta*, *šolts* ~ *šiltas*, *šom̄ts* ~ *šiñtas*, *vōřšom* ~ *viřsum*; *izgēřšī* ~ *isgiirsti*, *kēřvš* ~ *kiřvis*, *rēñkī* ~ *riñkti*, *švēřpəł* ~ *sviřpli*; *bōřbols* ~ *buřbulas*, *droñgəns* ~ *druñgnas*, *polks* ~ *pułkas*, *stolps* ~ *stulpas*; *droñžlēs* ~ *druñžlēs* „drumzlēs“, *gōlī* ~ *gulti*, *góřklę* ~ *guřklai*, *kōřčs* ~ *kuřcias*, *kořk* ~ *kuřkia*, *šořkščōs* ~ *šiuřkščios*.

Tvirtapradis dvigarsis šiuo atveju savo kokybę išlaiko, pvz.: *pilns* ~ *pilnas*, *dúlkst* ~ *dulksta*. Iš to aiškėja, kad ir tvirtagalių dvigarsių *i*, *u* galėjo kokybiškai pakisti dėl savo trumpumo.

b) Kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu, pvz.: *añđžo* ~ *avižū*, *kōš* ~ *kišū*, *kōt* ~ *kitā*, *łōnq* ~ *linū*, *łog* ~ *ligā*, *łop* ~ *lipù*, *meñgōčk* ~ *mergičkà* (mergaitė), *stiþpōne* ~ *stipinai*, *łókrę* ~ *tikrai*, *vōs* ~ *visā*, *vōšt* ~ *vištā*, *vōsts* ~ *vištās*; *łop* ~ *lupù*, *mōš* ~ *mušū*, *plōt* ~ *plutā*, *pōt* ~ *putā*, *sōk* ~ *sukù*, *sōl* ~ *sulà*; *kēš* ~ *kiši*, *kēt* ~ *kiti*, *mēšk* ~ *miškè*, *plēk* ~ *pliki*, *vēš* ~ *visi*; *gōl* ~ *guli*, *krōt* ~ *kruti*, *sōk* ~ *suki*, *tōř* ~ *turi*.

Kokybiniam balsių *i*, *u* pakitimui ir šiuo atveju greičiausiai lemiamos reikšmės bus turėjės jų trumpumas. Su jais viename skiemenyje esantieji kietieji priebalsiai ši jų pakitimą išsaugo geriau už minkštusios; ypač tai pasakytina apie balsį *i*.

Dvigarsiai *i*, *u+l*, *m*, *n*, *r*, kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu, tarmėje yra tariami su tvirtagale prieigaide. Pirmasis jų sandas taip pat yra trumpas ir greičiausiai dėl šios priežasties (trumpumo) savo kokybę pakeitęs, pvz.: *kelōñt* ~ *kelintà*, *negeñg* ~ *negēringà* (negalinti gerti svaigalu), *nukōrst* ~ *nukirstà*, *nusipōřkɔ* ~ *nusipirkā*, *pajolg* ~ *pailgà*, *pelñ* ~ *pilni*, *pełv* ~ *pilvè*, *peřtīs* ~ *pirtis*, *řōñtē* ~ *rimtaí*, *šořgɔ* ~ *sirgaū*, *šeřdš* ~ *širdlis*; *bōřnos* ~ *burnōs*, *čoñp* ~ *čiuñpa*, *pořv* ~ *purvè*, *sōñk* ~ *sunkù*.

c) Nekirčiuoti. Ne kiekvienas trumpasis balsis *i*, *u* nekirčiuotas virsta *e*, *o*. Nekirčiuoti *i*, *u* visada išlieka nepakitę prieškirtiniuose ir atviruose skiemenyse, pvz.: *apsukīms* ~ *apsukimas*, *bičkorělę* ~ *bičkorēliai*, *kitiēm*, *kukúodava* ~ *kukúodavo*, *nukuštēje* ~ *nukuštējo* „nuéjo“, *nutūka* ~ *nutùko*, *prikiba* ~ *prikiba*, *prilipa* ~ *prilipo*, *surišiñ* ~ *surišim*, *susiležuvuôt* ~ *susiliežiuvuotì*, *susisúks* ~ *susisúkus*. Nekirčiuoti *i*, *u* tarmėje pakeičia savo kokybę tik tada, kai jie eina priež žodžio galo ar jo kamiengalio priebalsių ir yra viename skiemenyje su juo, pvz.: *apsuñkon* ~ *apsuñkina*, *ävōžs* ~ *ävižas*, *búřtiñqoks* ~ *bùrtinykas*, *čiēpöt* ~ *čiēpyta*

⁶ Plg. E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmės fonetika, LKK, t. 1, Vilnius, 1957, p. 159—161.

„skiepyta“, *dēđon* ~ *dēdyna* „dēdienē“, *īpols* ~ *īpilas* „impilas“, *kārkon* ~ *kārkina*, *kālons* ~ *kātinas*, *knīlon* ~ *knitina* „kirbina“, *nuskaūđon* ~ *nuskaūdina*, *pāłokts* ~ *pāliktas*, *rōđos* ~ *rōdys*, *sukirmidōs* ~ *sukirmydins* „supūdys“, *svéikok* ~ *svéi-kink*, *tēkons* ~ *tēkinas*, *viřšiňoks* ~ *viřšinykas*; *čiēpēt* ~ *čiēptyti* „skieptyti“, *kārkēn* ~ *kārkini*, *knīteñ* ~ *knitini*, *išnāikēt* ~ *išnāikinti*, *išmōkeñ* ~ *išmókyti*; *bérštolš* ~ *Béržtulis* (upelis), *kētořs* ~ *kēturis*, *nedēgořs* ~ *nedēgulis*, *šáutovs* ~ *šautuvas*.

Nesenā *i* virtimā *e*, *o* rodo ir pavyzdžiai *búrtiňoks*, *svéikok*..., kurių *i* išvirtito *e*, *o* po nekirčiuotų *i*, *in* išvirtimo *i*.

Šiuo atveju kokybinį balsių *i*, *u* pasikeitimą bus nulėmęs jų trumpumas ir dėl galūnės trumpėjimo jų atsiradimas galiniame uždarame skiemenyje. Skiemens uždarumas šioje tarmėje, galimas daiktas, irgi galėjo prisdėti prie kalbamų balsių kokybinio pasikeitimo. Tais atvejais, kur nekirčiuoti trumpieji *i*, *u* yra negaliniame ir atvirame skiemenyje, jie, kaip matėme, neišvirsta kitais garsais.

Tačiau ne visose šio krašto tarmėse taip su nekirčiuotais trumpaisiais *i*, *u* yra. Lygumų apylinkių tarmėse (Beinoraičių punktas) kiekvieno nekirčiuoto skiemens *i* yra išvirtęs *e*; *u* – *o*, pvz.: *āvēžas* ~ *āvižas*, *čuōžo* ~ *čiuožiù*, *dīdeleš* ~ *dīdelis*, *dōkterēla* ~ *dukterēlē*, *gīmenēš* ~ *gīmines*, *gērdējē* ~ *girdējo*, *ěsmōkeñ* ~ *išmókyti*, *ěšnāikēt* ~ *išnāikinti*, *jēñt* ~ *iñti*, *ketor̄iem* ~ *keturiem*, *kāpos* ~ *kapùs*, *ligomos* ~ *Lýgumus*, *márškēnōs* ~ *márskinius*, *mūžekō* ~ *mūziką*, *negāļo* ~ *ne-galiù*, *novařgēš* ~ *nuvařges*, *noějē* ~ *nuějo*, *ožējē* ~ *užējo*, *sogāva* ~ *sugāvo*, *sogī-de* ~ *sugýdē*, *sorlšiñ* ~ *surišim*, *sosēdūre* ~ *susidūrē*, *sosēdrāške* ~ *susidrās-kē*, *sosēkērta* ~ *susikiřto*, *sosētika* ~ *susitiko*, *šeštē* ~ *šeštì*, *traukeñuka* ~ *trau-kiniüką*, *úkēnēkō* ~ *úkininką*, *vēsē* ~ *visì*.

Toks skirtingas kalbamų balsių pakitimas Linkuvos apylinkių tarmėje iš vienos pusės ir Lygumų iš kitos, galimas daiktas, bent iš dalies priklauso ir nuo skirtingo galūnių trumpėjimo šiose tarmėse.

Nekirčiuotų *i*, *u* + *l*, *m*, *n*, *r* dvigarsių, dėl galūnės trumpėjimo atsidūrusių žodžio gale, pirmojo sando kokybę taip pat, kaip ir vienabalsių, yra pakitusi, pvz.: *āižonds* ~ *ātžindas*, *avikēřp̄s* ~ *avikirpes* (dgs. gal. – *avikirpēs*), *kūñongs* ~ *kū-ningas* „*kunigas*“, *liětōngs* ~ *liëtingas*, *pīnōñgs* ~ *pīningas* „*pinigas*“, *šáutovs* ~ *šautuvas*.

Morfologija

1. Kaityba

a) Dviskaitos galininkas

Tyrinėjant Mūšos upyno tarmes, pastebėtas įdomus ir retas morfologinis reiškinys. Pašvitinys – Nemunėlio Radviliškis – Biržai – Pasvalys – Joniškėlis – Pakruojis – Linkuva plote pirmą kartą konstatuotas dviskaitos galininko formų vartojimas su skaitvardžiu *trys*, pvz.: *rāđo īrōs dobilel* *po kētořs lapēl̄s* ~ *radaū trīs dobilēliù po kēturis lapeliùs*; *īrōs glebēl̄ málkō sukurēna*, *kōř neiškēps* ~ *trīs glēbeliù málkū sukūrēno*, *kur neiškēps*; *sudējō īrōs sáuj apīňo* ~ *sudējau trīs sáujī apyniū*; *aīnēšk īrōs bāčk* ~ *atnēšk trīs bački*; *bāts panešōjo īrōs diēn* ~ *batūs panešiōjau trīs dienī*; *bīl̄s šimēt láide īrōs ſpiěč* ~ *bītēs šimēt leidē trīs spieciū*; *gāvō īrōs kelmēl juřglnō* ~ *gavaū trīs kelmeliū jurginū*; *más brigād tūř īrōs piemeñ* ~ *mūsų brigadā tūri trīs piemeniu*; *tōř īrōs dēđ* i *īrōs tetòl* ~ *turiū trīs dēđi ir trīs tetuli*;

īrōs paršòk mažòt šimēt augl̄n ~ tris paršiuku mažiučiu šimet augina⁷ ir pan. Pa- naši dviskaitos vartojimo atvejų su skaitvardžiu *trys* sutinkama ir latvių kalboje⁸.

Be to, visame nurodytame plete dviskaitos galininkas yra vartojamas tik su skaitvardžiais *du* ir *trys*; su skaitvardžiais *keturi*, *penki*... dviskaitos galininko vartojimo atvejų čia nepastebėta.

Tarmēs *o*-kamienių daiktavardžių dviskaitos galininko galinis priebalsis, kaip rodo pavyzdžiai, yra tariamas kietai: *dvē*, *īrōs bāčk*, *diēn*, *tetōl*. Kaip paaiškinti šią galūnę? Nukritus šių formų galūniniam *i < ie⁹*, žodžio gale atsidūrės priebalsis iš pradžių, be abejonės, buvo minkštasis, koks ir dabar jis tebéra daugelyje lietuvių kalbos tarmių. Vėliau tiriamosiose tarmėse jis sukietėjo. Galinį priebalsį kietinamai čia galėjo paveikti kitų linksnių analogija (*diēn ~ dienā, diēns ~ dienās...*), išlyginusi paradigmą. Galinis priebalsis galėjo taip pat sukietėti ir dėl iš seno žodžio gale esančių minkštų priebalsių kietinimo šiose tarmėse tendencijos¹⁰. Vyriškos giminės vardažodžiai ir dalyviai, kurių kamiengalis baigiasi priebalsiu *t* ar *d*, dviskaitos galininke šalia īprastos formos dažniau turi formą be afrikatos galūnėje, pvz.: *dō, īrōs mažòt paršòk, gaīd, jāuł, mēd, svēł, perkōñi* ir pan. Tokie vardažodžiai ir dalyviai afrikatos žodžio gale dažniausiai neturi taip pat ir viena-skaitos vardininke, naudininke, īnagininke ir daugiskaitos galininke¹¹.

b) Dviskaitos naudininkas ir īnagininkas

Skirtingas nuo lk. ir daugelio kitų tarmių šiame plete yra ir daugiskaitos bei dviskaitos naudininkas ir īnagininkas. Daugiskaitos naudininkas nuo dviskaitos naudininko čia visai niekuo nesiskiria. Yra šiuo atveju tik formos su galūniniu *-m*. Jos greičiausiai, kaip ir latvių kalboje, yra laikytinos dviskaitos naudininkais¹², apibendrintais ir daugiskaitos naudininkams reikšti, pvz.: *ākiñ || akīñ, beřžem || beržēñ || beržám „beržam“, gaīdžem || gaidžem || gaidžém „gaidžiam“, jāučem || jāučēñ „jaučiam“, jaūnom || jaunom || jaunóm „jaunom“, kařčem || kařčēñ || kařtēm „kartiem“, kātēm || katēm || katēm „katēm“, lāpom „lūpom“, marčom || marčēñ „marčiom“, meřgom || mergom „mergom“, nāktim || naktim „naktim“, pérmepem „pempēm“, pardūodōñčem || pardūodōñtem „parduodantiem“, peřkōñčem || peřkōñtem „perkantiem“, peňkom || peňkom „penkiom“, piětum || petum || piětem || pietem „pietum“, pírtim || pirtim „pirtim“, saldžem || saldiem „sēnom || senom „senom“, stālem || stalem || stalám „stalam“, sūnum || sunum || suném „sunem „sūnum“, svēčem || svečem „svečem“, šakom || šakom „šakom“, vagim || vagim || vagem || vagem „vagim“, vařlem || varlēm „varlēm“, vežikem || vežikam, vírem || víram; viščukem || viščukam* (galūnинio kirčiavimo žodžių kirčio buvimas galūnėje labiau yra būdingas žiemrytinei šio ploto daliai – Biržams, Nemunėlio, Radviliškiui, o kitur – lygiagrečiai vartojamos abi formos, nors dāžnesnė su atitrauktiniu kirčiu). Šių formų vartojimas geriausiai atispindi sakinyje: (Gaižū-

⁷ Pavyzdžiai daugiausia imti iš Pakruojo raj. Gaižūnų, Gailionių ir Guostagalio punktų, žr. reg. Nr. Nr. 678, 686, 687.

⁸ Žr. J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika (toliau — J. Endzelins, Gr.), Rigā, 1951, § 314.

⁹ Žr. J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, § 215.

¹⁰ Plg. Priebl. minkšt., p. 172.

¹¹ Žr. Priebl. minkšt., p. 170, 176.

¹² Žr. J. Endzelins, Gr. § 231.

nai) *dúok gérę trōšo tlem pàčem laukem*, užaūks „duok gerai trašu tiem patiem laukam, užaugs“; *tokiem mažiem vaikem tēvē láidž viskō dířpī*, „tokiem mažiem vaikam tévai leidžia viską dirbtii“, *kat dúod, dúok abiém vaikem*, „jei duodi, duok abiem vaikam“; (Guostagalis) *ka vakariēnē kō válge, tē reik̄ nunēšt i laumēm*, „jei vakarienei ko valgai, tai reikia nunešti ir laumēm“; (Nem. Radviliškis) *daržem ár gérę šlts liēts*, „daržam taip pat gerai šitas lietus“, *kiek rugem̄ prāša*, „kiek prašo už rugius“, *kiek miltēm dúod*, „kiek moka už miltus“, *kās pūšričem̄*, „kas pusryčiams“, *piena dvīem kařtem*, „pieno dviem kartam“ ir pan. Pateikiamieji pavyzdžiai rodo, kad daugiskaitos ir dviskaitos naudininkų formos visiškai sutampa.

(i)a – kamienių daiktavardžių, kaip pavyzdžiai rodo, lygiagrečiai vartojamos dvejopos dgs. (dv.) naud. formos: su galūne -em (po kieto priebalsio): *dařzem || daržem*; -em (po minkšto priebalsio): *švēčem̄ || ūvečem̄* ir tokios kaip lk. (*daržám, ūvečém ~ ūvečiám*). Formos, sutampančios su lk., tarmėje retesnės. Galūnė -em greta kirčiuotos -iem turi ir vyr. gim. būdvardžiai, skaitvardžiai, įvardžiai, dalyviai, pvz.: *dīdelēm*, „dideliem“, *mažēšnēm*, „mažesniem“, *kařčem̄*, „kartiem“, *pàčem̄*, „patiem“, *pardūodōñčem̄*, „parduodantiem“, *stāčem̄*, „statiem“, *trēčem̄*, „trečiem“ (greta: *givēm, mažiem, kaftiem, pardūodōñtēm*). Tačiau kaip paaiškinti formų *dařzem || daržem, ařklēm || arklēm, dīdelēm, plāčem̄* kilmę? Visų pirma formos *dařzem || daržem, gaidžem || gaidžem...* savo kilmę negali būti tapatingos su formomis *daržám, gaidžém...* jau vien ir dėl to, kad jos abi tarmėje vartojamos greta. Be to, skirtingos šių abiejų formų galūnės nėra ir fonetiškai tapatingos: galūniniai -em, -em šiose tarmėse fonetiškai negali būti išriedėję iš redukuotų -am, -iam, nes žodžio galo -am, -iam, kaip daugumas pavyzdžių rodo (pavyzdžiai daugiausia imti iš šiaurinės Pakruojo rajono dalies – Linkuvos, Gaižūnų, Stegvilių, Guostagallo, Gailionių punktų), redukuodamiesi gali išvirsti tik i -am, -em, pvz.: *bałtam, dīdelem, juōdam, namlnem, sótam, surūgusem ~ baltañ, dīdeliam, juodañ, namlniam, sóčiam, surūgusiam* (Gaižūnai); *aükštam, brañgam, drūtam ~ aukštañ, brangiañ, drūtañ* (Stegviliai). Iš kitos pusės, garsą e čia gali atliepti tik lk. ai, o e – ie, ei, iai, pvz.: *sákē ~ sakañ, vaikēs ~ vaikañ, nèšēs ~ nešiēs, nešeis, sákē ~ sakeñ*. Turėdami tai galvoje, galėtume manyti, kad formų *gaidžem̄, plāčem̄* ir t. t. galūninis -em fonetiškai galėtų būti kilęs ir iš galūnės -iem, būdingos gretimos latvių kalbos dgs. (dvs.) naudininkui¹², nes toks -iem > em šiose tarmėse fonetiškai, kaip matėme, yra įmanomas (dar plg. latvių *plašiem, pašiem, tūkstošiem*). Tokiu būdu išeitų, kad minima šių formų galūnė (-em) galėtų būti aiškinama ir kaip fonetiškai pakitęs latvių kalbos morfologinis skolinys. Tuo atveju ją turėtume laikyti įsigaliniu šių tarmių morfologiniu naujadaru, vartojamu šalia įprastinės dgs. (dv.) naudininko galūnės. Galūnė -em, kuriai atitikmenų latvių kalboje nėra, galėtų būti onetiškai kilusi iš -ie n, o tik vėliau sukietėjusi dėl visos a-kamienių daiktavardžių paradigmos išlyginimo (plg. *dařzs ~ dařzas, daržūs; dařę ~ daržai* ir pan.). Ar ši prielaida teisinga, parodys tolimesni ir išsamesni šios srities tyrinėjimai.

Visai tokias pat formas, kaip dgs. (dv.) naudininkas, šiame plote dažniausiai turi ir dgs. (dv.) įnagininkas. Taip yra, sakysim, visų pirma su (i)o-, ē-, i-, (i)u- ir priebalsinio kamieno daiktavardžiais, moteriškos giminės būdvardžiais, skaitvardžiais, įvardžiais, dalyviais, pvz.: *so galvom || galvom̄*, „galvom“, *gerklēm || gerklēm̄*, „gerklēm“, *mařčom̄ || mařčom̄*, „marčiom“, *žiēven̄ || ževem̄*, „žievem“, *akim̄ || akim̄*, „akim“, *aūsim̄ || ausim̄*, „ausim“, *nāktim̄ || naktim̄*, „naktim“, *vāgiñm || vagiñm*; *sūnum || sunum̄*, „sūnum“; *givom || givom̄*, „givom“, *trīm̄, tiem̄, dešimtīm̄*. (i)a-kamie-

nių daiktavardžių ir vyriškos giminės būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių, dalyvių tik dviskaitos įnagininko forma visai sutampa su šiose tarmėse vartojama daugiskaitos (ir dviskaitos) naudininko forma, pvz.: *žošūke lāk sō spařnēm*, „žąsiukai lekia su sparnais“; *sō tiem akīnēm kęp tik aři nemātō*, „su tais akiniais kaip tik arti nematau“; *tōr vařga sō tiem dvieñ (trīm) telükem* (bet : *ketōrēs telükēs*), „tu-riu vargo su tais dvieim (trim) teliukais (bet: keturiais teliukais)“; *jie sēdž pō tiem dvieñ (trīm) beržem, klēvem, mēdžem, uosem* (bet : *pō tiem || tēs dildelēs mēdžēs, uosēs, klēves, beržes*), „jie sėdi po tais dvieim (trim) beržais, klevais, medžiais, uosiais (bet : po tais dideliais medžiais, uosiais, *klevais, beržais*)“; *aři mólon sō dvieñ (trīm) vaikem* (bet : *sō ketōrēs, vòses vaikēs*), „eina motina su dvieim (trim) vaikais (bet : su keturiais, visais vaikais)“. Daugiskaitos įnagininkas paprastai turi savo kamieno galūnes, nors retkarčiais ir šalia jų yra vartojamos dviskaitos naudininko formos, pvz.: *sēdējē pō tiem mēdžem*, „sēdējo po tais medžiais“; *lābē pavařgō sō tēs ūvēčēs*, „labai pavargau su tais svečiais“.

Iš pateikiamas medžiagos matyti, kad formos: *galvom* || *galvom̄*, *žiēvem̄* || *žiēvēm̄*, *ākiñ* || *akīñ*, *sūnum* || *sunur̄*, *dešiñtīm̄*, *spařnēm̄* || *sparnām*, *vaikem̄* || *vaikam̄* || *vaikám* ir pan. yra senieji dviskaitos naudininkai. Atsirasti įnagininko linksnyje jos galėjo lygiai tokiu pat keliu, kaip ir latvių kalboje¹³, ar net gretimų latvių kalbos tarmių pavyzdžiu.

c) Įvardžiuotinės formos

Joniškėlis – Linkuva – Pašvitinys – Lauksodis – Vaškai – Pasvalys ploto tarmių įvardžiuotiniai būdvardžiai, skaitvardžiai, įvardžiai ir dalyviai turi skirtinias nuo lk. atskirų linksnių galūnes. Tai rodo, kad senųjų garsų raida žodžio gale čia bus buvusi kitokia, negu likusioje lietuvių kalbos tarmių dalyje. Įvardžiuotinių būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių ir dalyvių atskirų linksnių skirtumai geriausiai išryškėja paradigmoje. Čia ji ir pateikiama:

Vienaskaita

V.	<i>stórāsē</i>	<i>brángasē</i>	<i>didīsē</i>	<i>storój</i> <i>stóró</i>
K.	<i>stóraje</i>		<i>didžoje</i>	<i>storōsēs</i>
N.	<i>stórājem̄</i>		<i>dldžajem̄</i>	<i>stóraje</i>
G.	<i>stóraj</i>		<i>didžej</i>	<i>stórajo</i>
Įn.	<i>stórúoj</i> <i>stórúo</i>		<i>didžúo</i>	<i>storój</i>
Vt.				<i>stórajō</i>

Daugiskaita

V.	<i>stóriej</i> <i>stóríe</i>	<i>didie</i>	<i>stórašōs</i>
K.			<i>stórūjō</i>
N.	<i>stóríesem̄</i>		<i>stórašōm̄</i>
G.	<i>stórúos̄</i>		
Įn.	<i>stórāišēs̄</i>		<i>stórasōm̄</i>

Įvardžiuotiniai *a-*, *u-* kamieniai būdvardžiai, skaitvardžiai, įvardžiai ir dalyviai vienaskaitos vardininko galūnėje turi apibendrintą formantą *-asai*, pvz.: *gerāsē* ~ *gerāsai*, *muštāsē* ~ *muštāsai*, *saldāsē* ~ *saldāsai*, „saldusai“, o *ia-* kamieniai

¹³ Žr. J. Endzelins, Gr. §§ 233, 367.

-ysai, pvz.: *virašnīsē* ~ *vyresnīsai*, *geresnīsē* ~ *geresnīsai*. Formantą -ysai greta -asai kartais turi ir būdvardžiai jaunas, mažas, senas, pvz.: *jaunīsē* ~ *jaunīsai* „jaunasis“, *mažīsē* ~ *mažīsai* „mažasis“, *senīsē* ~ *senīsai* „senasis“. Kituose linksniuose visų kamienų galūnės sutampa. Senieji įvardžiuotinių formų tvirtapradžia nekirčiuoti žodžio galio junginiai -*jā, -*jie, -*juo tarmėje dažniausiai, kaip ir latvių kalboje¹⁴, yra nukritę, pvz.: (vns. vard.) *didžō*, *gerō*, *virašnō* ~ *didžiōja*, *gerója*, *vyresnīoja*; (vns. īnag.) *didžūo*, *piktūo*, *savūo* ~ *didžiūoju*, *piktūoju*, *savūoju*; (dgs. vard.) *gerie*, *naujie*, *savie* ~ *gerieji*, *naujieji*, *savieji*.

Įvardžiuotinė moteriškos giminės forma dgs. gal. sutampa su vyriškos giminės dgs. gal. forma, pvz.: *išvalō storūošš žárns* „išvaliau storasias žarnas“, *išrōnīko geruōošs sēkls* „išrinkau gerasias sēklas“. Kaip *storūošš*, *geruōošs*, galūnė -uos turi ir įvardžių *ta*, *ji*, *ana*, dgs. gal., pvz.: *tūos dōřs* „tas duris“, *tūos gírns* „tas girnas“, *tūos kāřs* „tas kates“, *tūos meřgōčks* „tas mergaitės“; *jūos vōss* „jas visas“ ir pan.

Trumpojo *a* buvimas įvardžiuotinių formų pirmojo sando galūnėje (vns. gal.: *stóraj* „storaj“; *stórajø* „storaj“; vns. viet.: *stórajō* „storojoje“; dgs. vard.: *stórašōs* „storosios“; dgs. naud., īnag.: *stórašōm* „storosiom storosiomis“), be abejo, taip pat yra skirtingo galinių skiemenu fonetinio vystymosi ir trumpėjimo šiose tarmėse rezultatas. Kai kuriuose iš čia pateiktų linksnių trumpas *a* yra tariamas ir gretimose latvių kalbos tarmėse¹⁵.

2. Daryba

Mažybinės maloninės priesagos

1. *-aičia*. Padaroma iš visų kamienų tėvų pavardžių ir vartojaama suaugusių netekėjusių dukterų (mergaičių) pavardėms žymėti, pvz.: *báikaič* ~ *Báikaičia* (Baikaitė < Baika), *beinoráič* ~ *Beinoráičia* (Beinoraitė < Beinoras), *krivickáič* ~ *Krivickáičia* (Krivickaitė < Krivickas), *lapšáič* ~ *Lapšáičia* (Lapšaitė < Lapšas), *língaič* ~ *Língaičia* (Lingytė < Lingis), *mónkúnaič* ~ *Mankúnaičia* (Mankūnaitė < Mankūnas), *murauckáič* ~ *Murauskáičia* (Murauskaitė < Murauskas), *póželáič* ~ *Poželáičia* (Poželaitė < Poželė), *šímeliúnaič* ~ *Šimeliúnaičia* (Šimeliūnaitė < Šimeliūnas).

Tvirtapradžių šaknų ir kamienų pavardės, gavusios šią priesagą, kirtę išlaiko senojoje vietoje; visais kitais atvejais kirčiuojama priesaga. Ši priesaga tarmėje nėra labai dažna. Plačiau ji vartojaama tik senosios kartos. Vietoj jos įsigali čia dažniau vartojaama priesaga *-iukē*, žr. psl. 158. Vienas kitas šios priesagos darinys yra bendrinės menkinamosios reikšmės daiktavardis, pvz.: *plérpaič* ~ *plérpacičia* „kuri savo juoku garsinasi apie save“.

2. *-aitis*, *-aitė*. Dariniai reti, pvz.: *kumeláite* ~ *kumeláitė*, *mergáite* ~ *mergáitė*, *obeláite* ~ *obeláitė*, *ponářiš* ~ *ponáritis* (turi ir velnio prasmę). Kirčiuojama priesaga, priegaidė – tvirtapradė. Žodis *žemařiš* ~ *žemařitis* čia tariamas tvirta-gališkai ir mažybinės reikšmės neturi.

3. *-ēkas*. Dariniai reti, turi ir menkinamą reikšmę, pvz.: *pužberňēks* ~ *pusberňēkas* „paauglys“.

4. *-elis*, *-elė*. Dariniai labai dažni, pvz.: *ašēla* ~ *ašēlē*, *begēlš* ~ *begēlis* „nebyliukas“, *brūkšnēlš* ~ *brūkšnēlis* „būriukas“, *brolālš* ~ *brolēlis*, *dēnēla* ~ *dienēlē*,

¹⁴ Plg. J. Endzelins, Gr. § 321.

¹⁵ Plg. J. Endzelins, Gr. §§ 321, 322.

galvēla ~ *galvēlē*, *genēls* ~ *genēlis*, *glebēls* ~ *glēbēlis*, *gerēls* ~ *gérēlis* „ériukas“, *grudēls* ~ *grūdēlis*, *grōndēla* ~ *grandēlē* „geležinis žiedelis, sagtelē“, *gurklāls* ~ *gurklēlis*, *kalnēls* ~ *kalnēlis*, *kelāls* ~ *kelēlis*, *kļugēlē* ~ *kliūgēliai* „vytelēs“, *kresnēla* ~ *kresnēlē* „trešnelē“, *kripšlāls* ~ *kripšlēlis* „krislelis“, *kuinēls* ~ *kuinēlis*, *liņgēla* ~ *lingēlē*, *loñtēla* ~ *lentēlē*, *ligēla* ~ *ligēlē*, *medēls* ~ *medēlis* „malkelē“, *mojēla* ~ *mojēlē* „motinēlē, mamytē < mója“, *paukštelē* ~ *paukštēliai*, *pēdēls* ~ *pēdēlis*, *pluñksnēles* ~ *plunksnēlis*, *rēbēls* ~ *rēbelis* „pintas narvelis žvirbliams pagauti“, *roñtēla* ~ *ruoñtēlē* „ruoñmasis“, *roñkēla* ~ *rankēlē*, *saulāla* ~ *saulēlē*, *senēls* ~ *senēlis*, *senēla* ~ *senelē*, *skarēla* ~ *skarēlē*, *skiltēla* ~ *skiltēlē*, *slōñksnēls* ~ *slenksnēlis* „slenkstelis“, *sprōñdēls* ~ *sprandēlis*, *šakēla* ~ *šakēlē*, *qrēla* ~ *uorēlē* „vežimēlis“, *upēls* ~ *upēlis*, *tačkēls* ~ *tačkēlis* „taškelis“, *vadēles* ~ *vadēlēs*, *viñvēla* ~ *virvēlē*, *žabēlē* ~ *žabēliai*, *žaunēla* ~ *žiaunēlē*.

Yra šios priesagos darinių, žyminčių specifinės, tam tikros paskirties daiktus, objektus ir pan., pvz.: *avēla* ~ *avēlē* „avis“, *dařžēls* ~ *daržēlis* „gelių daržas“, *enēles* ~ *ienēlēs* „verpiamojo ratelio šlaunys“, *kařvēls* ~ *karvēlis* „balandis“, *ožēls* ~ *ožēlis* „perkuno oželis, žiogas“, *panēles* ~ *panēlēs* „verpiamojo ratelio stiebeliai“, *sesēla* ~ *sesēlē* „sesuo“, *žmogēls* ~ *žmogēlis* „vyras, pats“, *žvirblāls* ~ *žvirblēlis* „grandinės žiede esantis sukutis, kad grandinė nesusisuktū“, *varlāla* ~ *varlēlē* „sukryžiuoti du pagaliai, uždėti ant rekežio. Žaidimo metu ~ uždaviny su lazda numušti varlelę“.

Su šia priesaga daromi ir vietas bei asmenų vardai, pvz.: *kiřvēls* ~ *Kirvēlis* (bala Gaižūnų kaime), *plikēlē* ~ *Plikēliai* (Pakruojo raj., Gaižūnų apyl. kaimas), *pūdelēs* ~ *Pūdelis* (šuns vardas), *šilāla* ~ *Šilēlē* (krūmai Gaižūnų kaime), *trakēlē* ~ *Trakēliai* (krūmai Diržių kaimo gale), *trakēlo mišks* ~ *Trakēlių miškas* (Gaižūnų kaimo rytuose 50 ha miškas), *tīrelēs* ~ *Tīrelis* (klampi pelkė Kūkų miške), *dūčo tīrelēs* ~ *Dūčių Tīrelis* (170 ha pelkė Gaižūnų k. pietuose). Šios priesagos dariniai dažniausiai yra II kirčiuotės.

5. -ēlis, -ēlē. Šios priesagos dariniai tarmėje yra labai gausūs. Jie sutinkami ne tik dainose, bet ir kasdieninėje kalboje. Priesaga pridedama prie vienašaknių ir sudurtinių žodžių, pvz.: *ančakēlē* „antakēliai“, *apsukēls* ~ *apsukēlis* „mažas apvalus plotas“, *dařzinēla* ~ *daržinēlē*, *grežinēls* ~ *griežinēlis* „duonos riekelė nuo kepalo kampo su viršutine ir apatinė pluta“, *grožgalvēla* ~ *grąžgalvēlē* „tokia paukštytė, kuri gręžioja galvą, grąžgalvē“, *jodumēla* ~ *juodumēlē*, *kirstojēls* ~ *kirstojēlis* „kirtėjēlis“, *kōšvirēls* ~ *košvirēlis* „storpilvis molinis puodelis“, *kulinēlē* ~ *kūlynēliai* „krūmeliai“, *nabañnikēls* ~ *nabašnikēlis* „numirēlis“, *padaikšlēlē* ~ *padaikšlēliai* „padaigēlēs“, *patinēls* ~ *patinēlis*, *pēvokšnēls* ~ *pievokšnēlis* „pievelē“, *puñmeñgēla* ~ *pusmergēlē*, *roñkenēlas* ~ *rankenēlēs*, *samanēlas* ~ *samanēlēs*, *señukēls* ~ *seniukēlis* „senelis“, *vaikesēls* ~ *vaikesēlis* „berniukas, samdinus, vaikesas“, *velanēls* ~ *velenēlis*, *veñdenēla* ~ *verdenēlē* „šaltinēlis“, *vidurēlē* ~ *vidurēliai*, *virbalēls* ~ *virbalēlis*, *viršunēla* ~ *viršunēlē*, *vogonēla* ~ *vogonēlē* „lygiakraštis medinis indelis su dangeliu, vartojamas piemeniui į lauką valgyti ideti, vogonė“, *žaburēlē* ~ *žaburēliai* „smulkios prakurų šakutės“.

Yra šios priesagos darinių, turinčių specifinę paskirtį, rodančių daiktus, objektus, pasižyminčius tik tam tikromis ypatybėmis (mažybinės-maloninės reikšmės, atrodo, jie neturi), pvz.: *ašarēla* ~ *ašarēlē* „rožinės spalvos gelytė, žydinti anksti pavasarį“, *bitinēla* ~ *bitinēlē* „bičių motina“, *bruzduklēls* ~ *bruzduklēlis* „girnų pakėlimo ar nuleidimo sukutis“, *dagilēlē* ~ *dagilēliai* „tokios duriančios

žolės ir tokie margi maži paukšteliai“, *dilginėla* ~ *dilgynėlė* „skaudžioji dilgėlė“, *motinėla* ~ *motinėlė* „bičių motina“, *paminėlas* ~ *paminėlės* „verpiamojo ratelio pakojos“, *statinėlis* ~ *statinėlės* „lazda, ant kurios kuodelis pririštas“, *šakumėla* ~ *šakumėlė* „šakutė prie dalgio vasarojui piauti“, *voverėla* ~ *voverėlė* „voveruška“.

Vienas kitas šios priesagos darinys yra mažybinės menkinamosios reikšmės, pvz.: *kabaldėla* ~ *kabaldėlė* „klipyta“, *kečaužėlis* ~ *keriaužėlis* „mažo ūgio, be išvaizdos žmogelis“.

Priesagos *-elis*, *-ėlė* dariniai kartais gali turėti ir mažinamą reikšmę, rodančią, kad daiktas, objektas minimų ypatybių turi labai mažai, pvz.: *tie ūbolė dar so kartumėlėlė*, *dar neprinokė* ~ *tie obuoliai dar su kartumėliu, dar neprinokė*.

Šios priesagos darinių – būdvardžių – tarmėje negausu, pvz.: *bičkorėlė* ~ *bičkorėliai* „kuris susisukęs, kaip korio akutė“; *mažukėlės*, *-la* ~ *mažiukėlis*, *-lė* „mažutis : mažukėlės vaikėlis“, *tvorinėla* ~ *tvorinėlė* „tvorinė : galu lauka dažinėla ir ta pāt tvorinėla (l. d.)“, *jodberėlis* ~ *juodberėlis* : *vai āre āre, māna mielas āre : vienu širmu žirgu, oñtru jodberēlu* (l. d.).

Yra šios priesagos darinių, abiejų giminių daiktavardžių, padarytų iš priešdėlinių dalyvių būtojo kartinio laiko formos. Tokie dariniai žymi asmenis, veikėjus, dažniausiai turinčius menkinamos reikšmės ypatybių. Pati priesaga, atrodo, šiuo atveju menkinamos reikšmės neturi, o ji dažniausiai slypi paties veiksmažodžio leksinėje reikšmėje, todėl šios priesagos veiksmažodiniai dariniai ne visi yra menkinamos reikšmės, pvz.: *padėgelis* óžols ~ *Padėgelis* ážuolas (Stegvilių miške Stukuose esantis nudeges ážuolo kamienas, ant kurio piemenys per sekmines gerdavo alų), *paliňkėlės berželis* ~ *Paliňkėlis berželis* (Stukuose augantis palinkės berželis, prie kurio piemenys per naktigones kūrendavo ugnį), *apsimínėlis* *-la* ~ *apsimýnėlis*, *-ė* „kas nešvarus“, *prasikaltelis* ~ *prasikaltėlis*, *padūkėlis*, *-la* ~ *padūkėlis*, *-lė*, *pajuodėlis*, *-la* ~ *pajuodėlis*, *-lė*, *iššviřkėlis*, *-la* ~ *iššviřkėlis*, *-lė*, *nusprógelis*, *-la* ~ *nuspróglis*, *-lė* „kas sudžiūvęs, liesas“.

6. *-ėsė*. Dariniai reti, turi menkinamą reikšmę, pvz.: *meřgėse* ~ *mergėsė* „mergaitė : tė meřgėsę pallka nams ~ tai mergėsei paliko namus“.

7. *-ička*. Dariniai reti, turi gal kiek menkinamą atspalvį, pvz.: *meřgōčk* ~ *mergičkà* „paauglė“.

8. *-ylis*, *-ylė*. Šios priesagos dariniai – būdvardžiai – tarmėje reti, padaromi iš būdvardžių, vartojami išskiriamaja reikšme kaip įvardžiuotiniai būdvardžiai, pvz.: *jaunišs*, *-la* ~ *jaunýlis*, *-lė*, *mažišs*, *-la* ~ *mažýlis*, *-lė*. Šių darinių mažybinė maloninė reikšmė, greičiausiai, slypi leksinėje jų šaknų reikšmėje.

9. *-inis*. Dariniai visai reti. Tai, greičiausiai, latvių kalbos skoliniai, pvz.: *tēviñs* ~ *tēvinis* „tėvelis“.

10. *-iokas*, *-iokė*. Šios priesagos dariniai tarmėje reti, yra padaromi iš visų kamienų tėvų pavardžių ir žymi šeimų paauglius – sūnus ir dukteris, pvz.: *haikš-čōks*, *-e* ~ *Baikščiokas*, *-ė* (< Baikštys), *klušōks*, *-e* ~ *Klusiočkas*, *-ė* (< Klusas), *lapšōks*, *-e* ~ *Lapšiokas*, *-ė* (< Lapšys), *lopečōks*, *-e* ~ *Lopečiokas*, *-ė* (< Lopeta), *pōzelōks*, *-e* ~ *Poželiokas*, *-ė* (< Poželė).

Yra vienas kitas maloninių šios priesagos darinių, atsiradusiu iš bendrinių daiktavardžių, pvz.: *kačōks* ~ *kačiokas* „kačiukas“, *señōke* ~ *seniōkė* „senelė“, *viřōks* ~ *vyriōkas* „vyrukas“.

11. *-ytis*, *-ytė*. Su šia priesaga tarmėje dažniausiai sudaromi maloniniai moteriškos giminės dariniai, bet priesaga néra per daug dari, pvz.: *avité* ~ *avýtė*,

ausítės ~ *ausytės*, *akítės* ~ *akytės*, *dulkite* ~ *dulkytė*, *lupítės* ~ *lupytiės*, *meřgite* ~ *mergytė*, *mojite* ~ *mojytė*, *tutite* ~ *tutytė* (< tutė „teta“), *vištítės* ~ *vištytės*. Vyriškos giminės dariniai žymiai retesni, pvz.: *kripšliš* ~ *kripšlytis* „krislytis“, *ragiliš* ~ *ragytis* „ragelis“, *žosiš* ~ *žasytis*. Daug dažniau vietoj jų vartojami dariniai su priesaga *-elis*, plg. 155—156 psl.

Vienas kitas šios priesagos darinių pasitaiko vietų varduose, pvz.: *viršliš* ~ *Viršytis* (upelis, išekantis į Beržulį).

Reti ir jos dariniai būdvardžiai, pvz.: *mažliš*, *-e* ~ *mažytis*, *-é*, *trumpliš*, *-e* ~ *trumpytis*, *-é*.

Priesaga *-ytis*, *-ytė* pridedama ir prie išvestinių daiktavardžių, jau turinčių mažybinę maloninę reikšmę. Šiuo atveju naujojo darinio reikšmė įgauna dar didesnį mažumo, malonumo, smulkumo atspalvį, pvz.: *butelitės* ~ *butelytės*, *dulkelite* ~ *dulkelytė*, „dulkelė“, *kutelite* ~ *kütelytė*, „tvartelis“, *laždelite* ~ *lazdelytė*, „lazdelė“, *mažutliš*, *-e* ~ *mažiutytis*, *-é*, „mažutėlis“, *muselite* ~ *muselytė*, *senelite* ~ *senelytė*, *šaudeliš* ~ *šiaudelytis*, *žmoneliš* ~ *žmonelytė*, „moterytė“.

12. *-okšnis*. Dariniai visai reti, pvz.: *upókšən̄s* ~ *upókšnis* „upelis“.

13. *-uitis*, *-uitė*. Priesaga pridedama tik prie šaknų, žyminčių gyvūnų jauniklius, pvz.: *gegutuiš* ~ *gegutūtis* „gegutės vaikas“, *kařveluiš* ~ *karvelūtis* „balandžio vaikas“, *kregžduičę* ~ *kregžduičiai* „kregždžiukai“, *kumeluiš* ~ *kumelūtis* „kumeliukas“, *pečlinduičę* ~ *pečlindūticiai* „pečlindos vaikai“, *pempuiš* ~ *pempūtis* „pempiukas“, *púzgegutuiš* ~ *pùsgegututitis* „gegužiukas paauglys“, *silkuitės* ~ *silkelės*, *siratuiš* ~ *siratūtis* „našlaitis“, *starkuičę* ~ *starķučiai* „gandriukai“, *špokuičę* ~ *špokūticiai* „varnēniukai“, *varnuiš* ~ *varnūtis* „varniukas“, *žurkuičę* ~ *žiurkūticiai* „žiurkiukai“, *žvirbluiš* ~ *žvirblūtis* „žvirblukas“.

Dariniai yra pastovaus kirčiavimo, priegaidė — tvirtapradė.

14. *-(i)ukas*, *-(i)ukė*. Priesaga tarmėje gyva ir dažna. Jos dariniai yra:

a) Mažybiniai maloniniai bendriniai daiktavardžiai, pvz.: *akmeniūkas* ~ *akmeniūkai*, *aviňukę* ~ *aviniūkai*, *burbulūks* ~ *burbuliukas*, *beřžuks* ~ *beržiūkas*, *daržuks* ~ *daržiūkas*, *dōñčukę* ~ *dančiūkai*, *dobilūks* ~ *dobiliukai*, *geřukę* ~ *geriūkai*, „ériukai“, *kailiňukę* ~ *kailiniūkai*, *kuiluks* ~ *kuiliukas*, *muiluks* ~ *muiliūkas*, *oškukę* ~ *ožkiūkai*, *ožolūks* ~ *ožuoliukas*, *paukščuks* ~ *paukščiūkas*, *pařšuks* ~ *pršiūkas*, *pilvūks* ~ *pilviūkas*, *seňuks* ~ *seniūkas*, *snapuks* ~ *snapiukas*, *teluks* ~ *teliūkas*, *ošuks* ~ *uosiūkas*, *vařlūks* ~ *varliūkas*, *velnūks* ~ *velniūkas*, *viščuks* ~ *viščiūkas*, *žošuks* ~ *žasliūkas*, *žvīřbluks* ~ *žvirbliukas*.

b) Bendriniai daiktavardžiai, turintys išskiriamą specifinę reikšmę, pvz.: *kapstuks* ~ *kapstūkas* „daržų ravėtuvas, kauptukas“, *kvęčukę* ~ *kviečiūkai* „vasarinių kviečiai“, *smakukę* ~ *smakiūkai* „levažandėliai, tokios gėlės“.

c) Mažybinės vaikų pavardės, padarytos iš visų kamienų tėvų pavardžių, pvz.: *bajeluks*, *-e* ~ *Bajeliūkas*, *-é* (< Bajelis), *beinorūks*, *-e* ~ *Beinoriūkas*, *-é* (< Beinoras), *baikščiūks*, *-e* ~ *Baikščiūkas*, *-é* (< Baikštys), *balčiūnuks*, *-e* ~ *Balčiūniūkas*, *-é* (< Balčiūnas) *dulevčuks*, *-e* ~ *Dulevičiūkas*, *-é* (< Dulevičia), *dumbrūks*, *-e* ~ *Dumbriūkas*, *-é* (< Dumbra), *gaigaliuks*, *-e* ~ *Gaigaliūkas*, *-é* (< Gaigalas), *klušuks*, *-e* ~ *Klusiuks*, *-é* (< Klusas), *lapšuks*, *-e* ~ *Lapšiuks*, *-é* (< Lapšas), *pakalnuks*, *-e* ~ *Pakalniūkas*, *-é* (< Pakalnis), *pėželuks*, *-e* ~ *Pėželiūkas*, *-é* (< Pėželis), *poželuks*, *-e* ~ *Poželiūkas*, *-é* (< Poželė), *šilkuks*, *-e* ~ *Šilkiūkas*, *-é* (< Šilka). Jaunimo pavardėse priesaga *-iukas*, *-iukė* ypač dari, tarmėje įsigalinti

vietoje priesagų *-aičia*, *-ikas*, *-okė*, žr. psl. 155. Taip pat pastebėta, kad ir šalia priesagų *-ukas*, *-ukė* jaunimo pavardėse vis dažniau pamažu pradeda įsigalėti ir lk. vartojamos *-itis*, *-itė*, *-ytis*, *-ytė*... priesagos (nors jos tarmei dar nėra būdingos).

Pasitaiko šios priesagos darinių ir tarmės vietovardžiuose, pravardėse, pvz.: *mažtinaičių našlūks* ~ *Martinaitis Našliukas*, *tirele kelūks* ~ *Tyrelio keliukas* (kelias iš Gaižūnų į Dučių Tyreli).

Priesaga *-ukas*, *-ukė* tarmėje yra pridedama ir prie išvestinių daiktavardžių, jau turinčių mažybinę maloninę reikšmę, pvz.: *lapelukė* ~ *lapeliukai*, *nagelukė* ~ *nageliukai*, *virbalukė* ~ *virbaliukai*.

Vienas kitas retenis šios priesagos darinys yra būdvardis, turintis, kaip ir įvardžiuotiniai būdvardžiai, išskiriamą reikšmę, pvz.: *graičukė žirnė* ~ *greičiūkai žirniai*, „ankstyvieji žirniai“, *meliūkė žirnė* ~ *melyniūkai žirniai*, „melynieji žirniai“, *jodžukė vėštė* ~ *juodžiukė vištā*, *raudžukė kárvė* ~ *raudžiukė kárvinė*, *žalukė kárvė* ~ *žaliukė kárvinė*, *jaunužukė káune* ~ *jaunužiukė kiáunė*.

15. *-iukštis*, *-iukštė*. Dariniai reti, pvz.: *beñiukštis* ~ *berniukštis*, *vocūkštė* ~ *vočiukštė*, „votelė“.

16. *-ulis*, *-ulė*. Dariniai reti, pvz.: *pundūla* ~ *pundūlė*, „psn. tošimis apvyniotas molinis puodas plunksnoms laikyti“, *tetūla* ~ *tetūlė*, „tėvo sesuo“, *tātula* ~ *Tātulė* (slėnys Stegvilių k.), *pírmula* ~ *Pirmulė* (karvės vardas), *krigulė* ~ *krīgulė*, „vingis“, *skridulė* ~ *skridulė*, „apskritimas“: *óbole skridulė*, *dubulė* ~ *Dubūlis* (upe-lis, įtekantis į Beržtulį).

17. *-ušis*, *-ušė*. Dariniai reti, sutinkami liaudies dainose, pvz.: *tetušs* ~ *tetušis*, „tėvelis“: *rāsi māni jáuno tetuše dvarelii*.

18. *-utiš*, *-utė*. Priesaga dažniausiai pridedama prie būdvardžių, pvz.: *jaunutis*, *-e* ~ *jaunutis*, *-ė*, *laibūtis*, *-e* ~ *laibutis*, *-ė*, *mažutis*, *-e* ~ *mažiutis*, *-ė*, *nedidutis*, *-e* ~ *nedidūtis*, *-ė*, *neaukštutis*, *-e* ~ *neaukštūtis*, *-ė*.

Kai kurie šių mažybinių būdvardžių tarmėje yra sudaiktavardėjė, pvz.: *bėrute* ~ *Bérutė* (Beroji), *gerute* ~ *Gerutė* (karvės vardas), *rainutis* ~ *Rainiutis* (katinio vardas).

Kiek rečiau šią priesagą turi mažybinių maloninių daiktavardžių, pvz.: *galvute* ~ *galvūtė*, *gégute* ~ *gégutė*, *bačkute* ~ *bačkutė*, *alūtis* ~ *alūtis*, *nagūčė* ~ *nagūčiai*, *slegūtis* ~ *slégutis*, „slogutis“.

Su šia priesaga daromi ir vietovardžiai bei asmenvardžiai, pvz.: *gedučio mišks* ~ *Gedučių miškas* (miškas, prieinantis prie Gedučių kaimo), *lapūte* ~ *Lapūtė* (karvės vardas), *šilute* ~ *Šilutė* (3 ha bala Gaižūnų kaime).

Sintaksė

1. Tariamo veiksmo reiškimas

Sudėtiniuose prijungiamuosiuose sakiniuose tariamas veiksmas šiose tarmėse dažniau yra reiškiamas ne tariamosios nuosakos III asmens formomis, o esamojo laiko III asmens formomis, pvz.: (šalutiniai veiksmio sakiniai) *máñ parūpa*, *kat nenušáun jā*; *ke q̄ms lābē spīři*, *baīs*, *ka kárvė nepařspīř* viëdra ir: *tik baīs*, *ka ta vētē námø neapveřstø*; (papildinio šalutiniai sakiniai) *bijóje*, *kat jū nenužúda*; *žurék*, *ka ta kilp tik neištrūkst*; *bējo*, *ka tas šòv pamātēs nenùlak*; *bējo*, *kāt neuž-miēg visái*; *kō gal žinōi*: *tóks sēns žmōgs*, *kat nemumíršt*; *žurék*, *kat neiškrent ògəñs*; *žurék*, *kat nesusilkuojo aš támstę tō štiķlinę*; *aīn i ḡrūv*, *aīn i ḡrūv*: *bējo*, *kat gálvo*

neprasiškel; (laiko aplinkybēs šalutiniai sakiniai) *lig tik joñ būtø sudāvus, bāðo netiléjēs;* *lik tik mañ pamatítø, q̄m̄to veřkī, lik tik ižgeřtø stíklinę álös i sušořktø;* (priežasties aplinkybēs šalutiniai sakiniai) *aídavø so šviēs ing náms : hijódavø, kat nepráded ponáič (velniai) vedžóf;* áš skúbinø aň, ka tás šófeřs nepámet mañ; mās kláuseñ támstøs, kat nenuþjáunam sěklinø avôžo; měsk ing pěčo, kat neusíkrec; vâlgikinø silkø, kat jōs nepasénst; žurék, susitvařkík, kat neprapuol taū kàs; reik užgesít, ka neusldeg; uždářo kiëte, kat neiškrent; nuslìgrežo ing mûro, kat par lángø kas nepašižüñ; aš skúbon víř, kat nepasiveluoj piětø ir: so šluot sušlaük gráds, kat šáudgalø nebûto; skeřsmedžø paděf, kat akéčoš neisiklukito; pâsk sěkdavø, kat ne-pamatíč giváteš; (sâlygos aplinkybēs šalutiniai sakiniai) kat mâšon bûtø prisest žmõño, té neteip mêtos; kat nelítø liëts, galéturnim aňt ing miško; kat noréto, té turéto; kat negeřto, té gérë giveňto; kat nebûtø bûvës tiňgiňs, bûtø sènë bagóts bûvës.

Iš pavyzdžių matyti, kad šalutinio saknio tariamas veiksmas esamuoju laiku reiškiamas tik tada, kai pagrindinio saknio tariniu eina tiesioginės ar liepamosios nuosakos formos ir kai veiksmas atliekamas trečiojo asmens (pasitaiko atvejų, kai veiksmas atliekamas ir kitų asmenų, pvz.: *reikës mân pasispáuši, ka to mânës nepraleñk*).

Panašios sintaksinės konstrukcijos labai gyvos latvių kalboje, pvz.: *mân baile, ka viñš neatbrauc; man baile, ka viñš nemirst*, plg.: *mân baís, kat jōs neatvažúoj; mân baís, kat jōs nenumíršt „man báisu, kad jis neatvažiuotu; man báisu, kad jis nenumirtu“*.

Mûšos upyno tarmës, ypač jų šiaurinë dalis, bûdama latvių kalbos pietrytiname pasienyje greičiausiai ir bus šią latvių kalbos ypatybę pasiskolinusi.

2. Apie linksnių ir prielinksnių vartojimą

Šiose tarmëse pastebëta ir skirtingų nuo lk. linksnių ir prielinksnių vartojimo atvejų. Sakysime, vietoj lk. galininko su prielinksniu už, veiksmažodis *moketi* čia visada reikalauja vardininko, pvz.: *septiñ šoñtø bûva mokëts šautøvs; kiek mók tâva kârve; kiek mók tóks švařkùks.* Veiksmažodis *tiketi* senų žmonių kalboje čia ištisai reikalauja kilmininko, pvz.: *joñ tû bûrtø tlk,* tačiau greta kilmininko jaunesnių tarmës atstovų (greičiausiai dël lk. įtakos) vartojamas galininkas su prielinksniu *ing*, pvz.: *áš ték ing diëvø i vélne neñslžad.* Tiesioginio papildinio galininkas su pusdalyviu čia labai gyvas, pvz.: *qñkií, kô pasiekdamøs; prâšom vâlgii, kô matídañ; nêšem, kô nuñverdamøs.* Prielinksnis *ligi* vienaskaitoje čia reikalauja tik įnagininko, pvz.: *lig sáules laid ravéjø; lig trèë vâlond pañsidaüze; kâtra susilaika lig laik, tój gér meñg; atéje vañdo lig tvôr; ibřødø ing vândeñ lig kâkl; atéje skaü-dolš lig šířd, o daugiskaitoje – tik kilmininko, pvz.: mòss ikònnda lig krañjø; nu kûtës lig kulínø.* Junginys *kas per* visada reikalauja galininko, pvz.: *kas taū par vañg „kas tau per vargas“, kas par rûpeši „kas per rûpestis“, kas par gerímø „kas per gérimas“, kas par paúkši „kas per paukštis“, kas par grâjø „kas per grojimas“* ir pan. Greičiausiai latvių kalbos pavyzdžiu čia plačiai vartojamas savybës naudininkas vietoj kilmininko: pvz.: *apúok galv kë kâtës, jañ kójøs apžéle, jañ snapùks, suléñkës ~ apúokui galvà kaip katës, jañ kójos apžéle, jañ snapùkas suliñkës* ir pan

II. ŠIAURĖS VAKARŲ AUKŠTAIČIŲ TARMIŲ YPATYBĖS

Fonetika

1. Kirtis

Šiaurės vakarų aukštaičių tarmių apie Lūpaičius (Šiaulių raj. Meškuičių apyl., Nr. 106, tyrė J. Keliotytė), Valdomus (Šiaulių raj. Gruzdžių apyl., Nr. 104, tyrė Ž. Urbanavičiūtė ir P. Katinaitė), Bridus (Šiaulių raj., Nr. 105, tyrė Ž. Urbanavičiūtė ir P. Katinaitė) plete, priklausančiame visuotinio kirčio atitraukimo zonai, kaip ir žemaičių tarmėse, atitraukus kirtę, žodžio gale aiškiai girdimas dar ir galinis kirtis. Ypač jis ryškus ilgame galiniame skiemenyje ir sudurtinių žodžių antrojo sando gale, pvz.: *dér̄m̄s júosta „vaivorykštē“*, *nàsl̄s ~ našl̄s, rùduō ~ ruduō, rùḡū ~ rugiū, sàkaū ~ sakau, vaikū ~ vaikū, vařsk̄e ~ varšk̄e, vèžis ~ vèžys, žàlt̄s ~ žalt̄ys, žinaī ~ žinaī; Nórup̄s ~ Norup̄ys* (upelis), *vienakařt, vórtinkl̄lis ~ vortinkl̄ys*. Silpniau senasis kirtis girdimas trumpame galiniame skiemenyje *màžà, pàti, ràsà, šákà*. Beveik visai jis nežymus tuo atveju, kai kirtis atitraukiama iš trumpos galūnės į prieš einantį ilgą skiemenu *juðda ~ juodà, rañka ~ rankà, truñpus ~ trumpùs*.

Šia savo ypatybe minimos šiaurės vakarų aukštaičių tarmės priartėja prie žemaičių tarmių.

Surinktoji tarminė medžiaga iš šiaurės vakarų aukštaičių tarmių visų pirma patikslina junginių *le*, *lē* izglosas. Pastaruoju metu junginys *lē* (išskyrus dalyvių formas) sporadiškai yra kietinamas ir į rytus už linijos: Skaistgirys (Žagarės raj., Nr. 22, tyrė A. Jonaitytė), Kyburiai, Taliōčiai (Joniškio raj., Taliočių apyl., Nr. 50, tyrė A. Jonaitytė), Valdomai, Brdai, Šapnagiai (Šiaulių raj., Ginkūnų apyl., Nr. 134, tyrė I. Ermantytė), pvz.: *klé̄tis || klé̄tis, lék̄i || lék̄i ~ lék̄ti, plé̄š̄i || plé̄š̄i ~ plé̄sti, pel̄s || pel̄s, káułas ~ kiauł̄s, avél̄as ~ avél̄s, vařla ~ varl̄e, jerubél̄a ~ jerubél̄e*. Už šios linijos į rytus yra kietinamas ir svetimžodžių junginys *lē*, pvz.: *blé̄ka, kálēdas, kálējims*. Iš to galima spręsti, kad čia junginio *lē* kietinimas yra palyginti naujas reiškinys, plintantis iš rytų į vakarus.

Junginys *le* nuo minėtos linijos į rytus taip pat sporadiškai tariamas kietai, pvz.: *láda || lēda ~ lēd̄q, lák̄ || lék̄ ~ lékia, lás || lēs ~ lësa, lâst̄ || lëst̄ ~ lèsti, nusiláide || nusiléide ~ nusiléidē*. Junginys *le* (< **lē*) šaknyje ir (< **lē* ~ *lē*) nekirčiuotame žodžio gale sporadiškai yra kietinamas šiaurės vakarų aukštaičių tarmės vakarinėje dalyje iki Žagarės (Nr. 7, tyrė A. Jonaitytė), Dilbinų (Žagarės raj., Nr. 21, tyrė A. Jonaitytė), Damelių, Juškaičių, Taliočių. Čia, pavyzdžiui, sakoma: *láiš̄i || léiš̄i, lâst̄ || lëst̄ ~ lèsti, lañgas ~ leñgas, lác || lëc ~ lëdas, lañta ~ lentà; kumél̄e ~ kumél̄e, meñgél̄e ~ mergél̄e, sáula ~ sául̄e, kaülem ~ kiauł̄em, káułas ~ kiauł̄s*, bet: *išl̄eke, lēle, negaléje, tiléje*.

Pateikiamoji medžiaga rodo, kad vidurio aukštaičių tarmių charakteringosios ypatybės – junginių *le*, *lē* kietinimo banga yra pasistumėjusi į vakarus ir išplitusi šiaurinėje šiaurės vakarų aukštaičių tarmių ploto dalyje.

2. Dvibalsių *ei, ou (au)* tarimas

Šiaurės vakarų aukštaičių tarmėje Jurbarko rajono Smalininkų apylinkėse žodžio kamiene, išskyrus mažybinę maloninę priesagą -élis, -élē (*motinéle ~ motynél̄e, kepuréle ~ kepurél̄e, šileinélei ~ Šilénél̄liai* (toks kaimas), *vainikélis*), visai

nesutinkami lk. balsiai *é*, *o*. Vietoj jų čia dėsningai yra tariami dvibalsiai *ei*, *ou*, pvz.: (kirčiuoti) *béiga* ~ *bēga*, *deīve* ~ *děvia*, „*dévi*“, *gérimas* ~ *gérimas*, *išéida* ~ *išeda*, *kéilau* ~ *kēliau*, *meīsa* || *mēsa* ~ *mēsq*, *puséitinai* ~ *pusétinai*, *séiklas* ~ *sěklas*, *apsireidēs* ~ *apsirēdēs*, *šéinis* ~ *šénis*, „*pavaža*“, *žeibe* ~ *žebē*, „*su žieve išviratos bulvēs*“, *žéibiti* ~ *žéibinti*, „*virinti su žieve, nenuluptas*“, *aþéilie* ~ *apželē*; *béiris* ~ *Bēris* (arklio vardas), *galbraštéine* ~ *galbrasténē* (iš Gaþbrasčiu), *lubéinai* ~ *Lubénai* (kaimo vardas), *šiléinai* ~ *Šilénai* (kaimo vardas), *trapéiñgiris* ~ *Trapéngiris* (miško vardas); *broükštas* ~ *brökštas*, *dvejóupū* ~ *dvejópu*, *kóusuli* ~ *kósuli*, *koùše* ~ *kōšē*, *nóuksta* ~ *nóksta*, *žoubris* ~ *žiobris*, „*tokia žuvis*“, *doùvdiene* ~ *Dövydienė* (Dovskyo žmona), *dvilóuje* ~ *Dvylója* (karvės vardas), *Doùvas* ~ *Dövas* (vardas), *Oùbras* ~ *Obras* (vardas), *šventóuje* ~ *Šventója* (upės vardas); nekirčiuoti: *leikiks* ~ *lékikas*, „*léktuvas*“, *meinùtis* ~ *ménutis*, „*ménulis*“, *meisà* ~ *mēsà*, *seidéisu* ~ *sédésiu*, *säkeiva* ~ *sákëva*, „*mudu, mudvi sakéme*“, *svéiréijis* ~ *svéréjas*, *teivíne* ~ *tévýnē*, „*gimtiné*“, *teivū* ~ *tévū*, *veisúms* ~ *vésùmas*; *beigūne* ~ *Bégūnė* (karvės vardas), *milkéiùks* ~ *Milkériùkas* (Milkerio sūnus); *atóudougei* ~ *atódogiai*, „*vasariniai rugiai*“, *boubaùsei* ~ *bobaùsiai*, *koupùstai* ~ *kopùstai*, *šoukinéik* ~ *šokinék*, *troubū* ~ *triobū*, *zmounà* ~ *žmonà*, *soukácei* ~ *Sokáiciai*.

Kaip iš pavyzdžių matyti, dvibalsiai *ei*, *ou* vietoj balsių *é*, *o* žodžio kamiene čia yra tariami ne vien tik būdami tvirtaprade priegaide kirčiuotame skiemenyje, kaip iki šiol buvo teigama, bet ir tvirtagaliame arba nekirčiuotame skiemenyje, eidami prieš kirtę ir po jo.

Dvibalsiai *ei*, *ou* žodžio kamien e vietoj lk. *é*, *o* esti palyginti retai. Šis reiškinys kaip žinoma, nėra būdingas vien tik tiriamajai tarmai. Tokių virtimo pavyzdžių, tiesa negausių, yra užfikuota dabar išnykusioje striukių tarmėje, gretimoje Smaliniukų tarmai, o taip pat ir apie Viešvilę¹⁶. Kitur tokio virtimo nekonstatuota, nors retais atvejais apie Jurbarką (šiaurės vakarų aukštaičiai) ir Sudargą, Kidulius (veliuoniškiai) sutinkama atskirų pavyzdžių, kur vietoj iprastojo *o* yra tariamas *ou* (*au*), pvz.: *bauboùžis* || *baubaùžis* ~ *baubõžis*, *broukštēlis* || *braukštēlis*, „*sviesto muštuvé*“, *koupùstai* || *kaupùstai* ~ *kopùstai*, *touli* ~ *tolì*, *saukácei* ~ *Sokáiciai*.

Labai retais atvejais dvibalsis *ou* vietoj *o* yra tariamas ir Zietelos lietuvių tarmėje¹⁷.

Dvibalsių *ei*, *ou* atsiradimas vietoj *é*, *o*, greičiausiai, gali būti paaiškintas tolēsne balsių *é*, *o* raida šiose tarmėse.

Ir kirčiuotų, ir nekirčiuotų dvibalsių *ei*, *ou* abu sandai girdimi aiškiai. Dvibalsio *ou* pirmasis sandas iš klausos atrodo yra mažiau įtemptas negu lk. *o*, atviresnis ir platesnis už jį. Savo spalva jis lyg ir priartėja prie balsio *a*. Todėl kartais susidaro įspūdis, kad dvibalsis *ou* labiau yra panašus į *au* negu į *ou*. Tai aiškiausiai girdima ypač tokiuose žodžiuose, kaip *barzdóuts* ~ *barzdótas*, *kóuts* ~ *kótas*, *oulà* ~ *olà*, *óura* ~ *óro*, *skoulà* ~ *skolà*, *vížouc* ~ *vyžótas* ir kt., kur po dvibalsio eina kietas priebalsis.

Dvibalsis *ei* (<*é*) savo tarimu paprastai niekuo nesiskiria nuo lk. *ei*, tačiau, eidamas prieš pusbalsį *j*, yra kiek siauresnis ir girdimas ne taip aiškiai, pvz.: *nouréjei* ~ *noréjai*, *pašiñekéjom* ~ *pasiñekéjome*, *séijims* ~ *séjimas*, *séijau* ~ *séjau*,

¹⁶ Plg. Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose, surašė J. Gerulis ir Chr. Stangas (toliau — LŽTP), Kaunas, 1933.

¹⁷ Žr. A. Vidugiris, Kai kurios Zietelos tarmės ypatybės (toliau — Ziet. t. yp.), LKK, t. 2, Vilnius, 1959, p. 198.

véje ~ vějo, věja. Šiuo atveju aiškiau yra tariamas tik jo susiaurėjęs pirmasis sandas, o antrasis lyg ir susilieja su j.

Kartais dvibalsis *ei* yra tariamas ir vietoj lk. *e* (daugiausia svetimos kilmės žodžiuose), pvz.: *adeile* ~ *Adélē* (Adelė), *ameřika* ~ *Aměrika* (Amerika), *pakeīta* ~ *pakētq* „paketa“, *sibeīrije* ~ *Siběrija* (Sibiras), *štakēitai* ~ *štakētai* „tokia tvora“; *eīsam* ~ *ěsame* „esame“.

Dvibalsiai *ei*, *ou* žodžio kamiene yra tariami ir nekirčiuotų lk. *ie*, *uo* vietoje, pvz.: *deigēlei* ~ *diegēliai*, *geidóujims* ~ *giedójimas*, *keimēlis* ~ *kiemēlis* „kaimelis“, *keimūs* ~ *kiemūs* „kaimus“, *pasileiktù* ~ *pasiliktù*, *šeināvie* ~ *šienāvę*, *veinaip* ~ *vienaip*, *veinóukei* ~ *vienókie*, *žeimīnei* ~ *žieminių*, *leibgirei* ~ *Leipgiriai* (kaimo vardas), *leipalóta* ~ *Leipalóta* (pieva), *vīlkeimei* ~ *Vitkiemiai* (kaimo vardas); *dounùte* ~ *duonùtē*, *noudai* ~ *nuodař*, *noudū* ~ *nuodū*.

Toks minetu dvibalsių atliepimas galėtų būti ir labai senas.

Dvibalsiai *ei*, *au* (šiuo atveju ne *ou*, o aiškiai girdimas *au*) šioje tarmėje tariami ir vietoje tvirtapradės kilmės žodžio kamieno senųjų **an*, **en*, lk. atliepiančių *a* ir *en* (pastarasis prieš *d*, *t*), pvz.: *áužouls* ~ *ázoulas*, *aužoulū* ~ *aqžoulū*, *aužoulijè* ~ *Ažuolijà* (kaimas), *ikáus* ~ *íkás*¹⁸, *spáustai* ~ *spásstai*, *sáunařus* ~ *sánarius*; *gabéiti* ~ *gabénti*, *gabéis* ~ *gabéns*, *givéidava* ~ *gyvédavo*, *givéiti* ~ *gyvénanti*, *givéikie* ~ *gyvénkie*, *givéikite* ~ *gyvénkite*, *küréis* ~ *küréns*, *küréiti* ~ *kürénti*, *mekéitti* ~ *mekénti*.

Senojo tvirtapradės kilmės dvigarsio *an* išvirtimas šioje tarmėje į *au* užfiksuotas pirmą kartą. Tokio virtimo lietuvių kalbos tarmėse dar nebuvo konstatuota. Iki šiol, be *a*, buvo žinomas tik jo išvirtimas *ai*¹⁹. Dabartinių tyrinėjimų duomenys rodo dar vieną naują ir kalbos istorijai bei dialektologijai svarbū senojo *an* išvirtimo į *au* variantą.

Senojo tvirtapradžio dvigarsio *en* išvirtimas į *ei* taip pat yra palyginti retas, mažai jau kur beužtinkamas tarmių fonetikos reiškinys²⁰.

Tokie senųjų žodžio kamieno dvigarsių *an*, *en* atliepimai greičiausiai bus atsi-
radę dvigarsių *an*, *en* antrojo sando nykimo metu ir išlikę iki mūsų dienų.

Tvirtapradės kilmės *an*, *en* žodžio galūnėje, kaip ir lk, visais atvejais išvirtę *a*, *e* trumpaisiais, pvz.: *su rankà*, *su kářve*, *šakàs*, *pelès*.

Tvirtagalės kilmės senasis dvigarsis *an* žodžio kamiene yra išvirtęs *ā* (*q*), kaip ir lk., o žodžio gale nekirčiuotas – sutrumpėjęs iki *a* trumpojo, pvz.: *anādien* ~ *anđdien*, *tāsik* ~ *tāsyk*, *žāsū* ~ *žasū*; *bálta* ~ *báltq*, *vaïka* ~ *vaïkq*, *víra* ~ *výrq*.

Tvirtagalės kilmės senasis dvigarsis *en* šios tarmės nekirčiuotame žodžio gale turi trejopą atitikmenį. Paprastai žodžio galo nekirčiuotas senasis *en* čia yra išvirtęs trumpuoju *e*, pvz.: *kāte* ~ *kātē*, *kářve* ~ *kárve*, *medine* ~ *medinē*, tačiau dalyvių atvirame žodžio gale jis yra išvirtęs dvibalsiu *ie*: *bùvie* ~ *bùvę*, *apáugie* ~ *apáugę*, *rādie* ~ *rādę*, *turéjie* ~ *turéję*, *apžéilie* ~ *apžélę*, o uždarame – balsiu ē : *ārēs* ~ *āręs*, *áugęs* ~ *áugęs*, *dírbęs* ~ *dírbęs*, *givēnęs* ~ *gyvēnęs*, *isimouklinęs* ~ *išsimoklinęs*, *péřsítikrīdavęs* ~ *pérsitikrindavęs*. Siauras ē taip pat yra tariamas ir sangräžinio bei asmeninių įvardžių vienaskaitos kilmininko galūnėje : *mànēs* || *manēs* || *monēs* „*manęs*“, *tàvēs* „*tavęs*“, *sàvēs* „*savęs*“.

¹⁸ Veiksmažodžių būsimojo laiko III asmenyje priegaidžių metatonijos nepastebėta.

¹⁹ Zr. LZTP, p. 11; Ziet. tr. yp. p. 198, 7 išnašą.

²⁰ Zr. LZTP, p. 9.

Senojo tvirtagallo dvigarsio *en*, esančio nesutrumpėjusiam atvirame žodžio gale, išvirtimas dvibalsiu *ie*, o uždarame — ē taip pat iki šiol dar nebuvu aprašytas. 1959 m. dialektologinių ekspedicijų metu Šilutės rajone buvo naujai konstatuotas jo išvirtimas *ei*²¹, o šių metų tarmių tyrinėjimai duoda dar du naujus šio dvigarsio atitikmenų variantus. Tai greičiausiai taip pat dvigarsio *en* antrojo sando nykimo rezultatas.

Morfologija

1. Būtasis dažninis laikas

Tarmių plote tarp Bridų, Valdomų, Lūpacių, Narušaičių, Kirbaičių konsistatuota veiksmažodžių būtojo dažninio laiko nekaitoma forma su priesaga -*davai* (sangrąžinė -*davaisis*), pvz.: (Bridai) *kas megėješ, gáudavai ižgérīt; i* brika sudédavai *triždešimt̄ iris gúbas; aš séñbeřnū skaičaūs, ale tóks výruks niēka búdavai; nōns i nepatogūs búdavai tie sijónai, ale ka māda, tai i grážu; mēs pasigáudavai žóga i sakidavai* : *žogai žogai, dúok degūta, kat nedúosi sùksim rāga;* (Valdomai) *mùdu su výru dainúodavai: aš viéna púnkta, jis kíta; mergáites māni váišidavai; mūsu senùte nusakídavai apé lāžus; jie māni mīlédavai; ateidavai lig to klojima, pastóv pastóv švesikes;* (Lūpacių) *sùknes piřma nepakéldavai: pākuňne isáusdavai i dévédavai, viķdavaisis sijónai* : *kat išeidavai ruğū riš̄, nepéřlibdavai par pēda;* (Narušaičiai) *jie búlbu nepláudavę; žuviēs sugáudavę daugenibe; ke jaūni bùvam, šókdavę, gér-davę, bałavódavę;* (Kirbaičiai) *aš kàda nueidavę, tāda i veřkdavę; ke pradédadavę číř, niěks neprižurédadavę tū vaikū; nēšdavę i skarùte bátus susirilše.*

Priesagą -*davai* (sangrąžinė -*davaisis*) greičiausiai sudaro būtojo dažninio laiko priesaga -*dav*-ir postpozicija -*ai(-asis)*. Tokia sudurtinė nekaitoma priesaga, kaip iš pavyzdžių matyti, dedama prie visų būtojo dažninio laiko vienaskaitos ir daugiskaitos asmenų. Nurodytame plote postpozicija -*ai* gali būti pridedama ir prie būtojo kartinio laiko kamieno, pvz. *jam nerūpējei ritēli kélti, žiřgeli šerți* 1. d. (Bridai). Gretimose žemaičių (Kelmės raj.) ir kitose šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse (pietinė Šiaulių rajono dalis) postpozicija -*ai* dažnai pridedama prie visų esamojo laiko kamienų, pvz.: (Pakapė, Šiaulių raj., Nr. 196, tyrė D. Skurkaitė) *giestai „gieda“, išbiřnai „išbyra“, nenúorai „nenori“, pàkelai „pakelia“, surišai „suriša“, stúovai „stovi“, tûrai „turi“²².* Šiaurės vakarų aukštaičių tarmėje apie Šakyną ir Žagarę postpozicija -*ai* gali būti pridedama prie visų kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių²³.

Sintaksė²⁴

1. Tarinio vieta sakinyje

Smalininkų apyl. tarmėje, skirtingai nuo lk. ir kitų tarmių, tiesioginių sakinių tarinys turi savo pastovią vietą saknio gale. Ypač tai pasakyta apie sudurtinių ir išvestinių tarinių jungtį, pvz.: *màna darbař ařlikti irà; vískař išařdítá tāpo; jaū*

²¹ Zr. E. Grinaveckienė, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui, LKK, t. 3, Vilnius, 1960, p. 195—196.

²² Dar žr. LKK, t. 3, Vilnius, 1960, p. 198.

²³ Zr. A. Jonaitytė, Sakynos tarmė, kand. disert., Vilnius, 1962 (rankraštis), p. 266—268.

²⁴ Sintaksės skyrelyje nurodomos tik kai kurios būdingos Smalininkų tarmių (Jurbarko rajonas) sintaksės konstrukcijos.

dabar viskas kitaip atrastā irà; šiekštas jau iš mēdže išējēs irà; ta pāsaka nou senouves laikū irà; bérzas labaï oupùs irà.

Tokia pastovi tarinio vieta greičiausiai yra atsiradusi dėl įtakos vokiečių kalbos, kuri šių vietų žmonėms ilgą laiką buvo oficialioji. O vokiečių kalbai kaip tik toks nelaisvas tarinys ir būdingas.

Be to, šioje tarmėje beveik visada vartojama esamojo laiko jungtis yra, kuri lk. ir kitose tarmėse paprastai praleidžiama, pvz.: *strāzas „strazdas“ kelounes paūkštis irà: rūdeni prapūola, pavāsari acirañda*.

2. Neiginio galininkas

Šioje tarmėje visai nevartojoamas neiginio kilmininkas. Jî čia visais atvejais pakeičia neiginio galininkas, pvz.: *né viena dañti netûre; aš mašina visái nemačáu; māta, kad parašita, tik nišmâna túos žoudžùs; negaléje išpildiñ tâ nóura.*

Tai ir, be abejo, yra atsiradę dėl vokiečių kalbos įtakos.

3. Netiesioginio papildinio īnagininkas su prielinksniu

Vietoj netiesioginio papildinio īnagininko labai dažnai vokiečių kalbos pavyzdžiu čia yra vartojamas netiesioginio papildinio īnagininkas su prielinksniu su, pvz.: *viskas apágifie su medükais; tie kalnai su didelōms puikōms gîroms apágifie; kûrmis vâbalus gáudâs ir su vabalaïs miñtâs.*

4. Jungtukas o

Vienarūšems sakinio dalims jungti vietoj jungtuko *ir* čia plačiai yra vartojamas jungtukas *o*, pvz.: *jie géire ou liñkšminousi; laķstiñgals māžas ou pílks; vâkar bûva apsûkusi ou veisi; pérnai ou šîmet jis pas jâ gîvêna; tâs ant lauka dîrba ou vâlga pietûs; meškinis* (degtinė su medumi) *susîded i gálva ou i kóujes.*

5. Prielinksnis prim

Priehinksnis *prim* yra vartojamas laiko reikšme vietoj priehinksnio *prieš*. Jis reikalauja kilmininko, tarmėje dažnas, pvz.: *tas prim tûkstañce mêtû bûva; jie isigérs prim pinigû dalînima; prim toñ važâva vienc bagóuc poñnc.*

6. Kâ vietoj kiek

Vietoje įvardžio *kiek* čia vartojamas klausiamojo įvardžio *kas* galininkas *kâ*, pvz.: *kâ kaštúo svárs cûkraus; kâ prekâva rugei turguj; kâ ūveikâtas mâna ištrâuke tie darbaï.*

7. Priehinksnis i su galininku

Vidaus esamojo vietininko vietoje čia dažnai greičiausiai vokiečių kalbos pavyzdžiu yra vartojamas priehinksnis *i* su galininku, pvz.: *senóuvê gérdaya paščûkû* (antros rûšies alaus) *i šiluma; kóujes šiltas bûdava i vižâs.*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОВОРОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА
(На основе материалов, собранных диалектологическими экспедициями
в 1961 году)

Э. ГРИНАВЕЦКЕНЕ

Резюме

Диалектологические материалы для „Литовского лингвистического атласа“ в 1962 году собирались из говоров восточных, средних и северозападных аукштайтов. Собранные материалы позволяют лучше осветить отдельные ранее констатированные явления и уточнить границы их распространения. Некоторые особенности вышеупомянутых говоров обнаружены впервые.

1. а) При изучении говоров восточных и средних аукштайтов, находящихся в Пакруйском и в Шяуляйском районах, установлено, что в указанной территории с югозапада на северовосток постепенно усиливается оттяжка ударения и сокращение окончаний. Наиболее яркое выражение этих явлений отмечено в Пакруйском районе в окрестностях местечка Линкува. В статье приведенный материал говорит в пользу мнения, что эти места являются центрами возникновения вышеупомянутых фонетических особенностей и их дальнейшего распространения на территории литовского языка.

В северной части Пакруйского района установлены некоторые качественные изменения гласных звуков *i*, *u*. Отмечено, что качественным изменениям поддаются гласные звуки *i*, *u* только будучи краткими и в дифтонгических сочетаниях в безударном положении или под ударением с восходящей интонацией. Их качественные изменения зависят также и от места в слове: если такой *i* (один или в дифтонгическом сочетании) издавно находится в последнем слоге или в слоге, за которым следует (или следовал) слог с гласным звуком заднего ряда (*a*, *o*, *u*), он всегда превращается в гласный звук *ø*, переходный между гласными *a* и *o*, напр.: *īføs*, литер. яз. *tr̄is* „три, трех“, *rašøs*, литер. яз. *rašȳs* „будет, -ут писать“, *iløñda*, литер. яз. *ilin̄do* „влез, -ла, -ли“, *šøl̄ts*, литер. яз. *šiltas* „теплый“, *løn̄o*, литер. яз. *lin̄y* „лен“, *ūføts*, литер. яз. *vištas* „курицы“, *nusipørk̄o*, литер. яз. *nusipirkaī* „я купил, -ла“; если такой *i* находится в слоге, за которым следует (или следовал) звук переднего ряда (*i*, *y*, *e*), он всегда превращается в гласный звук *e*, переходный между гласными *e* и *ø*, напр.: *m̄šk*, литер. яз. *miškē* „в лесу“, *płek*, литер. яз. *plik̄i* „голые“, *ūs*, литер. яз. *vis̄i* „все“, *šeřd̄s*, литер. яз. *šird̄ls* „сердце“, *reřiſ*, литер. яз. *pirt̄ls* „баня“, *šmókēi*, литер. яз. *išmókyti* „выучить“. Краткий гласный *u* при условий качественных изменений всегда превращается в гласный звук *ø*, напр.: *nuløs*, литер. яз. *nul̄uš* „обломится, -ятся“, *pol̄ks*, литер. яз. *pułkas* „полк“, *gol̄i*, литер. яз. *gułti* „ложиться“, *røt*, литер. яз. *riut̄a* „пень“, *søk*, литер. яз. *suk̄i* „ты крутишь“, *bøřn̄os*, литер. яз. *burn̄os* „рта“, *røřv*, литер. яз. *ruryē* „в грязи“, *këtøřs*, литер. яз. *këturus* „четыре“.

В статье делается предположение, что упомянутое качественное изменение кратких гласных *i*, *u* — явление довольно позднее, происходившее в исследуемых говорах после сокращения безударных древних долгих *i*, *u*.

б) В Пакруойском, в Пасвалисском и в Биржайском районах на территории находящейся между Пашвитинис—Немунелё Радвилишкис—Биржай—Пасвалис—Йонишкелис—Пакруойс—Линкува впервые отмечено употребление форм двойственного числа винительного падежа с числительным „три“, напр.: *más brigad̄ tūf ið̄os píemēñ*, литер. яз. *másų brigadā tūri tris píementis* „в нашей бригаде три пастуха“. Подобные случаи употребления форм двойственного числа винительного падежа констатированы и в латышском языке.

На этой же самой территории совпадают формы дательного падежа множественного числа с формами дательного падежа двойственного числа. На основе сравнения с соседним латышским языком в статье делается предположение, что в указанной территории употребляемые формы дательного падежа множественного числа произошли от соответствующих форм двойственного числа, обобщенного в значении обоих чисел. Существительные с основами на *a*, *ia*, все прилагательные, числительные, местоимения и причастия мужского рода в дательном падеже множественного и двойственного чисел, наряду с обычным окончанием, чаще имеют и формы с окончаниями *-ēm* (после твердого согласного) и с окончанием *-ēt* (после мягкого согласного), напр.: *dařžēm*, литер. яз. *daržám* „огородам“, *švēcēt*, литер. яз. *svečiám* „гостям“, *kařčēt*, литер. яз. *kartēt* „горким“, *pāčēt*, литер. яз. *patēt* „самым“, *trēčēt*, литер. яз. *tretēt* „третим“, *pardūodōnēt*, литер. яз. *pardūodantēt* „продающим“.

В статье излагается мнение, что упомянутые окончания могли развиваться фонетически из окончания *-iem*, как и в соседних латышских говорах.

Формы, употребляемые в исследуемых говорах в дательном падеже множественного числа, употребляются и в творительном падеже множественного и двойственного чисел; только существительные с основами на *a*, *ia* эти формы здесь сохраняют лишь в двойственном числе, а во множественном — чаще имеют такие формы, как в литературном языке.

Местоименные прилагательные своими формами, а также и их происхождением отличаются от литературного языка и частично приближаются к формам местоименных прилагательных латышского языка.

В исследуемых говорах зафиксировано 18 суффиксов, имеющих уменьшительно-ласкательное значение. Часть этих суффиксов в литовском литературном языке не встречается или употребляется в других значениях. В числе примеров для каждого суффикса приводятся не только нарицательные существительные говоров, но и собственные имена: имена людей и животных, фамилии и прозвища, географические и гидронимические названия и др.

в) Мнимальное действие в сложно-подчиненных предложениях здесь чаще всего выражается не сослагательным наклонением, как в литературном языке, а настоящим временем изъявительного наклонения, как и в соседнем латышском языке, напр.: *mán báis, kad kárvē nepařspíř viēdra*, литер. яз.: *mán báisù, kad kárve neparspīt̄ viēdro* „мне страшно, чтобы корова не ударила ведро“. Отмечается здесь и некоторое различие в употреблении падежей и предлогов: глагол *tikēti* „верить“ здесь чаще всего требует родительного падежа (*jōñ tūl būrtq tik*, литер. яз.: *ji tiki burtais* „она верит в колдовство“),

предлог *ligi* „до“ в единственном числе требует творительного падежа, а во множественном – родительного) *atēje vāndɔ lig tvõr*, литер. яз. *atējo vanduō ligi tvorōs* „дошла вода до забора; *ibf̩dɔ ing vāndeñ lig kēlɔ*, литер. яз. *ibrīdai l vāndenj ligi kēliç* „взашел в воду до коленей“ и др.

II. а) В говорах северозападных аукштайтов, находящихся в северозападной части Шяуляйского района, т. е. в зоне полной оттяжки ударения, установлено, что при оттяжки ударения с окончания на предыдущие слоги, кроме основного-ретракционного ударения, в конце слова произносится также и побочное-конечное ударение, как и в соседних жемайтских говорах. Особенно ярко оно произносится в долгом конечном слоге и в окончании второго компонента сложных слов, напр.: *žalt̩is*, литер. яз. *žalt̩ys* „уж“, *vóftiñkl̩is*, литер. яз. *vorätkl̩is* „паутина“.

Экспедициями собранный материал в Шяуляйском, в Йонишкисском и в Жагарском районах уточняет и изоглосу отвердения сочетаний *le*, *lē*. Отвердение сочетаний *le*, *lē*, как известно, является характерной чертой говоров средних аукштайтов. В настоящее время собранные многочисленные материалы показывают, что сочетание *lē* спорадически произносится твердо и на территории северозападных аукштайтов, к западу до линии Скайстгирис (Жагарский р-н) – Кибуряй – Толёчай (Йонишкисский р-н) – Валдомай – Бридай – Шапнагай (Шяуляйский р-н); а изоглосса отвердения сочетания *le* продвинута еще дальше к западу и доходит до линии Жагаре – Дилбинай – Дамяляй – Юшкайчай – Толёчай. Продвижение волны отвердения сочетаний *le*, *lē* к западу на территории северо западных аукштайтов – явление, установленное нами впервые.

В говорах северозападных аукштайтов, сохраняющих место ударения литературного языка (в Юрбаркском районе в окрестностях города Смалинкай) в основе слова (за исключением суффиксов), не встречаются гласные звуки литер. яз. *é*, *o*. Вместо них закономерно выступают дифтонги *ei*, *ou*, напр.: *béiga*, литер. яз. *bēga* „бежит, бегут“, *mēita*, литер. яз. *mēt̩q* „мяту“, *kōjše*, литер. яз. *kōjē* „каша“, *žōubris*, литер. яз. *žiobris* „рыбец“, *teivîne*, литер. яз. *tēvūnē* „родина“, *žmound̩*, литер. яз. *žmond̩* „жена“, *Trapéiñgiris*, литер. яз. *Trapēngiris* „лес окрестности Трапенай“, *Oūbras*, литер. яз. *Obras* „мужское имя“, *Beigîne*, литер. яз. *Bēgînē* „имя коровы“.

Из приведенных примеров видно, что гласные *é*, *o* здесь превращаются в дифтонги *ei*, *ou* не только под ударением с нисходящей интонацией, как было зафиксировано в некоторых исчезнувших соседних литовских говорах, а также под ударением с восходящей интонацией и в безударном положении.

Произношение дифтонгов *ei*, *ou* вместо литер. яз. *é*, *o* – явление весьма редкое. Скорее всего его можно объяснить дальнейшим развитием гласных звуков *é*, *o* в этих говорах.

Дифтонги *ei*, *ou* в основе слова также встречаются и вместо безударных дифтонгов *ie*, *uo*, напр.: *keimai*, литер. яз. *kiemai* „деревни, дворы“, *dounûte*, литер. яз. *duonûtē* „хлебок“, *noudai*, литер. яз. *nuodai* „отрава“, *Vîkeimei*, литер. яз. *Vikiemai* „название деревни“. Такое соответствие указанных дифтонгов может быть и весьма древнее.

Дифтонги *ai*, *ei* в исследуемом говоре произносятся вместо древних сильно начальных дифтонгических сочетаний *án*, *én* (литер. яз. *a*; *en* перед

t, d), напр.: *āužouls*, литер. яз. *āžuolas* „дуб“, *aužoulijė*, литер. яз. *Ažuolijā* „название деревни“, *jkáus*, литер. яз. *jk̄qs* „укусить“, *givéikie*, литер. яз. *gyvénkie* „живи“, *kūréiti*, литер. яз. *kūrénti* „топить“. Превращение древнего сильноначального дифтонгического сочетания *an* в *au* констатировано нами впервые. В статье делается предположение, что такое превращение указанных дифтонгических сочетаний могло произойти во время исчезновения второго их компонента и таким сохранится до наших дней.

Древнее дифтонгическое сочетание *en* (литер. яз. *ē*) в конце слова исследуемых говоров обычно превращается в краткий *e*, но в причастиях, в отличии от литературного языка, отмечается другое явление: в открытом конце слова оно превращается в дифтонгическое сочетание *ie*, а в закрытом — в узкий монофтонг *é*, напр.: *bùvie*, литер. яз. *bùvę* „бывшие“, *bùvès*, литер. яз. *bùvęs* „бывший“. Это явление тоже зафиксировано впервые. В статье оно объясняется как результат отличного от литературного языка исчезновения второго его компонента.

б) В говорах Шяуляйского района, занимающих территорию между Бридай—Валдомай—Лупайчай—Нарушайчай—Кирбайчай глаголы прошедшего многократного времени в отличии от литературного языка и других литовских говоров встречаются в неизменяемой форме с суффиксом *-davai* (возвратная форма *-davaisis*), напр. *pākulne išáusdavai i dèvédavai*, *vìlkdavaisis žemè sjōnai*: *kat išeidavai rugiū rišt*, *nepéflibdavai per pēda*, ср. литер. яз. *pākulnio išáusdavo ir dèvédavo*, *vìlkdavosi žemè sjōnai*: *kad išeidavo rugiū rišti*, *nepérlipdavo per pēdq* „пакляное полотно соткали было и носили, волочились юбки по земле: когда выходили рожь косить, невозможно было перешагнуть через сноп“.

в) В говоре Юрбаркского района, распространенном в окрестностях Смалининкай, в отличии от литературного языка и других говоров сказуемое обычно ставится в конце предложения, напр.: *tà pāsaka nou senóunes laikū irà* ср. литер. яз. *tà pāsaka yrà senóvès laikū* „эта сказка древних времен“. Это, скорее всего, зависит от влияния немецкого языка.

Отмечаются здесь и некоторые другие синтаксические особенности. Для выделения однородных членов предложения вместо союза *ir* „и“ широко употребляется союз *o* „а“, напр.: *jiē géire ou liñksminousi* ср. литер. яз. *jie gérē ir liñksminosi* „они пили и веселились“ и др.